

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Σχολή: Νομική

Τομέας: Δημοσίου Δικαίου

Μάθημα: Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου

Διδάσκων: Α. Δημητρόπουλος

Θέμα: ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΗΛΥΤΙΣΜΟΣ

Επιμέλεια: Χριστοφίλου Α. Ευφροσύνη

Αριθμός μητρώου: 1340200500471

Τηλ: 6974362953

Μάιος 2009

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	(σελ. 2)
A. Θρησκευτική Ελευθερία	(σελ. 2-3)
-Ορισμός και οριοθέτηση	
B. Προσηλυτισμός	(σελ. 4-15)
1.. Ορισμός με βάση το Σύνταγμα.....	(σελ. 4-8)
2.. Νόμος 1363/1938 και πρόβλημα συνταγματικότητας.....	(σελ. 8-10)
3.. Νομολογία ελληνικών δικαστηρίων.....	(σελ. 10-11)
4.. ΕΣΔΑ και νομολογία ΕΔΔΑ.....	(σελ. 12-14)
5.. Νομολογία ελληνικών δικαστηρίων σύμφωνη με ΕΣΔΑ.....	(σελ. 14-15)
6.. Νόμος 1363/1938 περί ανέγερσης ευκτήριων οίκων.....	(σελ. 15)
Γ. Ειδικά θέματα	(σελ. 16-30)
1.. <u>Πεδίο ισχύος της απαγόρευσης - τριπενέργεια</u>	(σελ. 16-17)
2.. <u>Κράτος και Προσηλυτισμός</u>	(σελ. 17-25)
--- Επικρατούσα θρησκεία-θρησκευτική ουδετερότητα του κράτους.....	(σελ. 17-19)
--- Σχολείο-επικρατούσα θρησκεία-προσηλυτισμός.....	(σελ. 19-22)
--- Στρατός-επικρατούσα θρησκεία-προσηλυτισμός.....	(σελ. 22)
--- Πρόβλημα εναρμόνισης-Συμπέρασμα.....	(σελ. 23-24)
3.. <u>Οικογένεια και προσηλυτισμός</u>	(σελ. 25-29)

--- Σχέσεις μεταξύ συζύγων.....	(σελ. 25)
--- Σχέσεις γονέων- ανήλικων τέκνων.....	(σελ. 25-29)
--- Σύγκρουση δικαιώματος γονέων και υποχρέωσης κράτους.....	(σελ. 29)
4.. Προσηλυτισμός ως πολιτική προπαγάνδα.....	(σελ. 29-30)
Δ. Συμπεράσματα.....	(σελ. 31)
Ε. Περίληψη.....	(σελ. 32)
ΣΤ. Βιβλιογραφία.....	(σελ. 33-38)
Εισαγωγή	

Στην παρούσα εργασία θα ασχοληθούμε με το θέμα του προσηλυτισμού όπως αυτό αντιμετωπίζεται από την ελληνική έννομη τάξη. Για να κατανοήσουμε την ειδική έννοια του προσηλυτισμού, θα πρέπει να ξεκινήσουμε από την γενικότερη έννοια της θρησκευτικής ελευθερίας, του ατομικού δικαιώματος στο οποίο αναφέρεται. Στη συνέχεια θα προσπαθήσουμε να δώσουμε έναν ορισμό του προσηλυτισμού με την βοήθεια του Συντάγματος, της ΕΣΔΑ, του ΔΣΑΠΔ αλλά και του τελικά αντισυνταγματικού όπως θα δούμε νόμου 1363/1938. Ξεχωριστό κεφάλαιο αφιερώνεται στον προσηλυτισμό όπως αυτός εμφανίζεται σε διάφορες ειδικές σχέσεις (σχολείο, στρατός, οικογένεια) σε συνάρτηση με την ύπαρξη επικρατούσας θρησκείας, την γονική σχέση, την κομματική προπαγάνδα.

A) Θρησκευτική Ελευθερία

ΟΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ

Η έννοια της θρησκευτικής ελευθερίας γεννήθηκε τον 16ο αιώνα, τον αιώνα της θρησκευτικής μεταρρύθμισης, ως αντίδραση στο δικαίωμα του ηγεμόνα να ορίζει την θρησκεία των υπηκόων του. Η πρώτη επίσημη διακήρυξη της όμως έγινε τον 18ο αιώνα στο κείμενο της Διακήρυξης της Ανεξαρτησίας των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, το 1776 και ύστερα στην Γαλλία, στο κείμενο της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη, το 1789. Έπειτα κατοχυρώθηκε σε όλα τα ευρωπαϊκά συντάγματα του 19ου και 20ου αιώνα¹. Αυτό το ατομικό δικαίωμα εξελίχθηκε από την απλή «ανεξιθρησκεία», δηλαδή απλώς την ανοχή των διαφορετικών θρησκειών, στην πλήρη θρησκευτική ελευθερία.

Στο Ελληνικό Σύνταγμα η θρησκευτική ελευθερία κατοχυρώνεται στο άρθρο 13, ενώ αναφορές σε αυτήν υπάρχουν και στα άρθρα 5.2 και 16.2. Επίσης, προστατεύεται και από διεθνείς συμβάσεις επικυρωμένες από την Ελλάδα (όπως το Διεθνές Σύμφωνο περί ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων του ΟΗΕ, άρθρο 18) και από την ΕΣΔΑ, στο άρθρο 9.

Στο άρθρο 13 του Συντάγματος βλέπουμε πως η κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας έχει δύο εκφάνσεις: την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης (Σ13.1) και την ελευθερία ασκήσεως της θρησκείας (Σ13.2). Το πρώτο ως δικαίωμα πεποιθήσεως δεν υπόκειται σε κανέναν περιορισμό-το Σ13.1 είναι μάλιστα και από τα άρθρα που δεν υπόκεινται σε αναθεώρηση κατά το Σ110.1-, αν και δεν απαλλάσσει από την εκπλήρωση των

1 Π.Δ.Δαγτόγλου, «Ατομικά Δικαιώματα», Αντ.Ν.Σάκκουλας, 2005, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 439-440

υποχρεώσεων προς το κράτος και συμμόρφωσης προς τους νόμους (Σ13.4). Αντίθετα, το δικαίωμα στην άσκηση της θρησκείας ή δικαίωμα στην θρησκευτική έκφραση οριοθετείται πιο στενά από το Σύνταγμα καθώς ενέχει μια εξωτερική δράση, δηλαδή επιδρά στον χώρο εξωτερικά του ατόμου. Μερικότερες μορφές θρησκευτικής δράσης αποτελούν η λατρεία και ο προσηλυτισμός², τα οποία και οριοθετούνται στο ίδιο το Σύνταγμα (Σ13.2). Εδώ βλέπουμε και την φράση «κάθε γνωστή θρησκεία» που δηλώνει έναν διαχωρισμό ανάμεσα στις θρησκείες όταν αναφερόμαστε στην δεύτερη έκφανση, αυτή της άσκησης. Κατά τεκμήριο όμως σήμερα γνωστή είναι κάθε θρησκεία εκτός αν αποδεικνύεται από τις αρχές ο κρυφός της χαρακτήρας ή αντίθεση της λατρείας της στη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη (πχ. ανθρωποθυσίες). Αυτή η διαφορά στις δύο εκφάνσεις της θρησκευτικής ελευθερίας φαίνεται στην εξής παρατήρηση: η ελευθερία θρησκευτικής συνειδήσεως αφορά οποιαδήποτε θρησκεία, ακόμα και θρησκεία της οποίας η λατρεία απαγορεύεται ως αντιβαίνουσα στα χρηστά ήθη ή τη δημόσια τάξη³ (Σ13.2). Επομένως, κάλλιστα μπορεί να επιλέξει κάποιος θρησκεία της οποίας η λατρεία προσκρούει στη δημόσια τάξη ή στα χρηστά ήθη.

Η ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως περιλαμβάνει το δικαίωμα του ατόμου να πρεσβεύει την θρησκεία της επιλογής του ή καμία θρησκεία όντας άθεο (αρνητική εκδήλωση του δικαιώματος), το δικαίωμα να μεταβάλλει κανείς τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις χωρίς κανένα (κρατικό) περιορισμό, το δικαίωμα να δηλώνει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις ή την ανυπαρξία αυτών και το δικαίωμα να τις αποσιωπά, τις ελευθερίες του πληροφορησθαι και του εκπαιδευέσθαι. Η ελευθερία ασκήσεως θρησκείας περιλαμβάνει το δικαίωμα της λατρείας, το δικαίωμα του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι για θρησκευτικούς σκοπούς, το δικαίωμα της διαδόσεως της θρησκευτικής πίστης ή αθεΐας, το δικαίωμα του πληροφορείν και εκπαιδεύειν⁴, δηλαδή περιλαμβάνει κατ'αρχήν το δικαίωμα να προσπαθεί κανείς να πείσει το γείτονά του δια της διδασκαλίας⁵.

B) Προσηλυτισμός

Για να ορίσουμε τον «προσηλυτισμό» θα πρέπει να μελετήσουμε τις αναφορές του όρου αυτού μέσα στην ελληνική έννομη τάξη. Τον συναντάμε στο άρθρο 13 του Συντάγματος και στον νόμο 1363/38-39.

2 Δημητρόπουλος Α., «Συνταγματικά Δικαιώματα-Ειδικό Μέρος», Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2005, σελ. 651

3 Δαγτόγλου Π., «Ατομικά Δικαιώματα», Αντ.Ν.Σάκκουλας, 2005, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 446

4 Δαγτόγλου, Π., «Ατομικά Δικαιώματα», Αντ.Ν.Σάκκουλας, 2005, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ.446,579

5 Πετρόπουλος Κωνσταντίνος, «Έννοια και νόμοι περί προσηλυτισμού», άρθρο, πηγή: Αντιστασιακή ομάδα Μητροπολίτη Πατρών.

1..ΟΡΙΣΜΟΣ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ

Η διάταξη του Συντάγματος «ο προσηλυτισμός απαγορεύεται» δεν μας δίνει ρητώς ορισμό, ωστόσο σε συσχετισμό με τις υπόλοιπες παραγράφους του άρθρου 13 που κατοχυρώνουν την θρησκευτική ελευθερία όπως την ορίσαμε πιο πάνω μπορούμε να τον ορίσουμε ως νομικό όρο. Η απαγόρευση του προσηλυτισμού βρίσκεται σε απόλυτη συμφωνία και εμπεριέχεται στο περιεχόμενο των γενικών ρητρών, αλλά αυτονομήθηκε λεκτικά και ρυθμίζεται με ειδική διάταξη⁶.

Το δικαίωμα θρησκευτικής διδασκαλίας, όπως αναφέρθηκε, αποτελεί μερικότερη εκδοχή του δικαιώματος στην θρησκευτική ελευθερία και περιλαμβάνει την ελευθερία στο κήρυγμα, την εκπαίδευση, την κατήχηση, την ιεραποστολή. Εδώ ανήκει και το δικαίωμα, ατομικά ή συλλογικά, καθενός να καταπολεμά μια ορισμένη θρησκεία ή την θρησκεία εν γένει και να συνηγορεί υπέρ μιας άλλης θρησκείας ή της αθεΐας. Η δραστηριότητα αυτή μπορεί να γίνει με θεμιτά ή αθέμιτα μέσα και στην δεύτερη περίπτωση αποτελεί προσηλυτισμό.

Θεμιτά μέσα

Η θρησκευτική διδασκαλία επιτρέπεται να γίνεται με κάθε θεμιτό μέσο: προφορικά, γραπτά, με διαφημίσεις, μέσω του τύπου ή της ραδιοτηλεόρασης, με ιδιωτικά ή δημόσια μαθήματα, σε κλειστές ή υπαίθριες συναθροίσεις. Επίσης, ασκείται και με την ίδρυση και λειτουργία θρησκευτικών ή θρησκευτικά προσανατολισμένων ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων⁷. Το δικαίωμα αυτό ανήκει σε φυσικά ή νομικά πρόσωπα και ασκείται στο πλαίσιο της γενικής νομοθεσίας περί παιδείας.

Αθέμιτα μέσα

Γύρω από την έννοια του προσηλυτισμού υπάρχει μια σύγχυση. Ο προσηλυτισμός μπορεί να θεωρηθεί και ως απλή προσπάθεια αλλαγής της θρησκευτικής συνείδησης του άλλου με συνεχές κήρυγμα και μέσω της πειθούς. Ωστόσο, η φράση του Σ13.2 «ο προσηλυτισμός απαγορεύεται» δεν αναφέρεται σε μια τέτοια συμπεριφορά. Αυτό συμβαίνει γιατί ο προσηλυτισμός έχει καταλήξει από τη συνήθη χρήση της λέξης να φέρει ένα αρνητικά φορτισμένο εννοιολογικό περιεχόμενο. Ως νομικός όρος, λοιπόν, ο «προσηλυτισμός» χρησιμοποιείται αποκλειστικά με την αρνητική του εκδοχή για να περιγράψει αποδοκιμαζόμενες μορφές κοινωνικής συμπεριφοράς⁸. «Η πειστική διάδοση μιας θρησκευτικής διδασκαλίας» δηλαδή μετατρέπεται σε

6 Δημητρόπουλος Α., «Συνταγματικά Δικαιώματα-Ειδικό Μέρος», Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2005, σελ. 127

7 Δαγτόγλου Π., «Ατομικά Δικαιώματα», Αντ.Ν.Σάκκουλας, 2005, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ.446

8 Α.Λοβέρδος, «Προσηλυτισμός: για την αντισυνταγματικότητα της σχετικής με τον προσηλυτισμό ποινικής νομοθεσίας», Κομοτηνή, 1986, σελ. 21

«προσηλυτισμό» όταν γίνεται «δόλια και μεθοδευμένη προσπάθεια διείσδυσης στη θρησκευτική συνείδηση του ατόμου».

Για να διακρίνουμε την ελευθερία διδασκαλίας (που ανήκει στο περιεχόμενο του δικαιώματος) από τον αρνητικά φορτισμένο προσηλυτισμό χρησιμοποιούμε ως κριτήριο τα μέσα και τα κίνητρα. Ως «προσηλυτισμός», έτσι, ορίζεται «η με αθέμιτα μέσα προσπάθεια διείσδυσης στην θρησκευτική συνείδηση του άλλου»⁹. Χωρίς αυτά τα απατηλά μέσα δεν θα υπήρχε αδίκημα, αλλά απλώς άσκηση του ατομικού δικαιώματος της ελευθερίας του λόγου-εδώ του θρησκευτικού¹⁰. Η μετάβαση δηλαδή από το ατομικό δικαίωμα στο αδίκημα του προσηλυτισμού γίνεται με τον συγκεκριμένο τρόπο άσκησης.

Στον ορισμό αυτό όμως υπάρχει μια αοριστία που πρέπει να αρθεί. Είναι απαραίτητος ο προσδιορισμός αφ' ενός του «έννομου αγαθού» που προστατεύεται και αφ' ετέρου των «απατηλών- αθέμιτων μέσων».

Έννομο αγαθό

Το προστατευόμενο έννομο αγαθό της συνταγματικής απαγόρευσης του προσηλυτισμού δεν ήταν πάντα το ίδιο. Στα Συντάγματα του 1844, 1864, 1911, 1952, και 1968 οριζόταν πως «απαγορεύεται ο προσηλυτισμός και κάθε άλλη επέμβαση κατά της επικρατούσας θρησκείας», άρα ο προσηλυτισμός κατά κάθε άλλου θρησκευτικού επιτρεπόταν γιατί δεν ενέπιπτε στην τότε συνταγματική απαγόρευση. Αντίθετα, στα Συντάγματα του 1927 και του 1975 (ισχύον) ορίζεται πως «ο προσηλυτισμός απαγορεύεται» (σκέτο), δηλαδή πλέον, η διενέργεια του προσηλυτισμού είναι απαγορευμένη είτε υπέρ είτε κατά οποιασδήποτε θρησκείας. Επίσης η απαγόρευση πλέον ρυθμίζεται σε άλλη συστηματική ενότητα του Συντάγματος. Από την ενότητα που αφορούσε τις σχέσεις Πολιτείας- Εκκλησίας μετατοπίζεται στο Σύνταγμα του 1975 στο κεφάλαιο των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων¹¹. Έτσι ο προσηλυτισμός δεν ανήκει πλέον θεματικά στην προστασία της επικρατούσας θρησκείας, αλλά στην προστασία της θρησκευτικής συνείδησης κάθε ανθρώπου του Σ13¹².

Από τα παραπάνω συνάγουμε πως μετά τη συνταγματική μεταβολή του 1975 το προστατευόμενο έννομο αγαθό άλλαξε. Ενώ πριν ήταν η «επικρατούσα θρησκεία» που προστατεύονταν, πλέον είναι το «δικαίωμα των πιστών κάθε θρησκείας όπως και των μη εχόντων καμία πίστη ως ατόμων».

9 Δημητρόπουλος Α., «Συνταγματικά Δικαιώματα-Ειδικό Μέρος», Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2005, σελ. 133

10 Λοβέρδος Α., «Προσηλυτισμός: για την αντισυνταγματικότητα της σχετικής με τον προσηλυτισμό ποινικής νομοθεσίας», Κομοτηνή, 1986, σελ. 22

11 Λοβέρδος Α., «Προσηλυτισμός: για την αντισυνταγματικότητα της σχετικής με τον προσηλυτισμό ποινικής νομοθεσίας», Κομοτηνή, 1986, σελ. 28

12 Τσάτσος Δ., «Γνωμοδοτικό σημείωμα για την έννοια του προσηλυτισμού», Δίκαιο και Πολιτική, τευχ. 15, σελ. 202

Προστατεύεται δηλαδή η «κοινωνική ιδιότητα του πιστού»¹³, γι' αυτό και το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας είναι ατομικό, ένα ατομικό δικαίωμα το οποίο απολαμβάνουν όλοι οι πολίτες ανεξάρτητα αν αποδέχονται ένα θρησκευτικό δόγμα ή όχι και αδιάφορα αν το θρησκευτικό δόγμα που αποδέχονται είναι «επικρατούν»¹⁴. Βλέπουμε επίσης πως προστατεύεται ως έννομο αγαθό το status της συνύπαρξης των θρησκευμάτων σαν τμήμα της κοινωνικής ειρήνης¹⁵, όπως και στα άρθρα 198-201 του ΠΚ. Η συνταγματική αποδοκιμασία του προσηλυτισμού που επιχειρεί το άρθρο Σ13.2 ούτε εξαρτάται ούτε διαπλέκεται με την προβληματική της διάκρισης της επικρατούσας από τις λοιπές γνωστές θρησκείες¹⁶.

Αθέμιτα μέσα

Για να ορίσουμε την συμπεριφορά του προσηλυτισμού χρειάζεται να ορίσουμε σαφώς τα «αθέμιτα μέσα» με τα οποία τελείται. Σύμφωνα με την αρχή πως οι περιορισμοί των ατομικών δικαιωμάτων πρέπει να ερμηνεύονται στενά και σαφώς, αθέμιτα μέσα έχουμε σε τρεις περιπτώσεις¹⁷. Πρώτον, όταν ο διαπράττων την διδασκαλία προσφέρει παροχές ή υποσχέσεις για παροχές υλικές ή ηθικές ώστε να μεταστρέψει την θρησκευτική συνείδηση του άλλου. Δεύτερον, όταν διαπιστώνουμε κατάχρηση της απειρίας ή της εμπιστοσύνης ή εκμετάλλευση της ανάγκης, της πνευματικής αδυναμίας ή της κουφότητας του θύματος. Και τρίτον, όταν η συμπεριφορά πληροί τις προϋποθέσεις των άρθρων 385 και 386 του Ποινικού Κώδικα με μέσα που αν ο δράστης αποσκοπούσε σε παράνομο περιουσιακό όφελος θα πληρούσαν η αντικειμενική υπόσταση του εγκλήματος της εκβίασης ή της απάτης¹⁸.

Η χρήση απατηλών μέσων δεν μπορεί πάντως να στοιχειοθετηθεί με την απλή έκφραση θρησκευτικών δοξασιών μη αποδεδειγμένων επιστημονικά διότι η θρησκευτική πίστη εξ ορισμού δεν υπόκειται σε απτές αποδείξεις. Η κουφότητα για παράδειγμα δεν αρκεί. Πρέπει να συντρέχει και το στοιχείο της κατάχρησης.

13 Πουλής Γ., «Το έννομο αγαθό που προστατεύεται με το έγκλημα του προσηλυτισμού», Ποιν.Χρον., ΛΓ', σελ. 222

14 Λοβέρδος Α., «Προσηλυτισμός: για την αντισυνταγματικότητα της σχετικής με τον προσηλυτισμό ποινικής νομοθεσίας», Κομοτηνή, 1986, σελ. 40

15 Μανωλεδάκης Ι., «Η διαλεκτική έννοια των εννόμων αγαθών», 1973, σελ. 75-76

16 Λοβέρδος Α., «Προσηλυτισμός: για την αντισυνταγματικότητα της σχετικής με τον προσηλυτισμό ποινικής νομοθεσίας», Κομοτηνή, 1986, σελ. 48

17 Δημητρόπουλος Α., «Συνταγματικά Δικαιώματα-Ειδικό μέρος», Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2005, σελ. 662

18 Δαγτόγλου Π., «Ατομικά Δικαιώματα», Αντ.Ν.Σάκκουλας, 2005, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 482

Επίσης, ενδιαφέρον στοιχείο υποκειμενικού χαρακτήρα είναι και η «υπόσχεση ηθικής περίθαλψης» που περιλαμβάνεται συνιστώσες του εγκλήματος του προσηλυτισμού¹⁹. Μια συχνή δυσκολία είναι πως ο ενεργών τον προσηλυτισμό όταν λόγου χάρη υπόσχεται την ηθική παροχή του παραδείσου ή της σωτηρίας της ψυχής στον άλλο, πιστεύει και ο ίδιος πραγματικά πως μπορεί να ανταποκριθεί σε αυτή την υπόσχεση παροχής, πιστεύει πως υπάρχει ο παράδεισος και πως οι πιστοί θα πάνε εκεί μετά θάνατον, άρα δυσχεραίνει η κρίση για το αν αυτή του η συμπεριφορά αποτελεί κατάχρηση ή εκμετάλλευση της κατάστασης του θύματος για να διεισδύσει στην θρησκευτική του συνείδηση.

Προβληματισμό έχει προκαλέσει και η διανομή θρησκευτικών φυλλαδίων ως προς το αν αποτελεί αθέμιτο μέσο πειθούς (δηλαδή στοιχειοθετεί προσηλυτισμό). Σε όλα τα δημοκρατικά κράτη το δικαίωμα διανομής θρησκευτικών φυλλαδίων είναι νομοθετικά και συνταγματικά κατοχυρωμένο με χαρακτηριστικότερη την απόφαση του ανωτάτου δικαστηρίου των ΗΠΑ επί της υποθέσεως *Schneider (1939)*²⁰. Στην Ελλάδα ο νόμος 1363/1938 όριζε πως επιτρέπεται η κυκλοφορία έντυπων θρησκευτικού περιεχομένου εφόσον επί του εξωφύλλου φέρουν «έντυπον δι' εμφανών στοιχείων την ένδειξιν του θρησκευόμενου ή του δόγματος ή της αίρεσης της οποίας την διδασκαλία περιέχουν». Αυτό μετά την τροποποίηση με τον νόμο 1672/39 αφορούσε όχι μόνο στα βιβλία και τα περιοδικά, αλλά και σε κάθε μορφής έντυπο, άρα και στα απλά φυλλάδια. Η διάταξη αυτή αποσκοπούσε στο να αποτρέψει τον κίνδυνο δημιουργίας κατάλληλων προϋποθέσεων προσηλυτισμού. Σήμερα πλέον δεν ισχύει. Τα έντυπα δεν απαιτείται να φέρουν ένδειξη περί του δόγματος και η παραλείψη αναγραφής της δεν αποτελεί πλέον ποινικό αδίκημα. Δεν αποκλείεται όμως δια της παραλείψεως αναγραφής της ενδείξεως σε συνδυασμό με άλλα κατά περίπτωση πραγματικά περιστατικά να στοιχειοθετείται το αδίκημα του προσηλυτισμού. Η αναγραφή ή μη ένδειξης αποτελεί έκφανση της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας εκφράσεως και τύπου και από μόνη της δεν αποτελεί προσηλυτισμό. Για να στοιχειοθετηθεί ο τελευταίος χρειάζεται να λάβει χώρα κάποια αθέμιτη ή ανήθικη ενέργεια²¹. Έτσι, σε καμία περίπτωση δεν διαπράττει αξιόποινο προσηλυτισμό το άτομο που πωλεί την εφημερίδα της εκκλησίας του, όπως κάποιος άλλος πωλεί την εφημερίδα της πολιτικής παρατάξεως στην οποία ανήκει.

2..ΝΟΜΟΣ 1363/38-ΑΝΤΙΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Εκτός από τη συνταγματική ρύθμιση, υπάρχει στην ελληνική έννομη τάξη και ο νόμος 1363/38-39 ο οποίος ποινικοποιεί τον προσηλυτισμό και

19 Λιόσης Σ., «Προσηλυτισμός: θεωρία-διαδικασία-πρακτική, πεντοκοστιανοί στην Πολεμική Αεροπορία», Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2008, σελ. 31

20 *Schneider v. Irvinghton N.J.* 308 U.S. 147 (1939)

21 Μαρίνος Αν., «Η έννοια του θρησκευτικού προσηλυτισμού κατά το νέο Σύνταγμα», Ελληνική Δικαιοσύνη, τ.25, 1984, σελ. 4-17

συγκεκριμενοποιεί την συνταγματική απαγόρευση ορίζοντας ποινή για τους δράστες. Κατ' αρχάς, το έγκλημα του προσηλυτισμού είναι έγκλημα συμπεριφοράς, δηλαδή μας είναι αδιάφορη η επίτευξη του σκοπού, δεν απαιτείται να επέλθει και το αποτέλεσμα εκτός από την ενέργεια του δράστη²². Και μόνη η προσπάθειά του να διεισδύσει στην θρησκευτική συνείδηση του άλλου αρκεί έστω κι αν το χρησιμοποιούμενο αθέμιτο μέσο ή το παθητικό υποκείμενο είναι απρόσφορα να επιφέρουν το αποτέλεσμα²³. Η άδικη συμπεριφορά περιγράφεται στο άρθρο 4.2 του νόμου.

Ο νόμος αυτός όμως παρουσιάζει δύο προβλήματα: την ασάφεια που τον φέρνει σε αντίθεση με το άρθρο 7 του Συντάγματος και την πρόδηλη αντισυνταγματικότητά του με βάση το άρθρο 13 του Συντάγματος, την οποία αν προσπαθήσουμε να άρουμε θα βρεθούμε πάλι αντίθετοι με το άρθρο 7 του Συντάγματος.

• ΑΣΑΦΕΙΑ

Οι παρούσες διατάξεις για τον προσηλυτισμό είναι ασαφείς. Γίνεται μια ενδεικτική καταγραφή των μέσων με τα οποία είναι δυνατόν να επιτευχθεί το έγκλημα και στη συνέχεια η διατύπωση του άρθρου (πριν την τροποποίηση) είχε ως εξής: «...και εν γένει στην καθ' οιονδήποτε τρόπον, άμεσον ή έμμεσον, επιτυχάνουσα ή μη προσπάθειαν ή απόπειραν προς διεισδύσιν εις την θρησκευτικήν συνείδησιν ετεροδόξων». Η ρευστότητα της διάταξης σε συνδυασμό με την νοηματική ρευστότητα της λέξης «προσηλυτισμός» οδήγησε ορισμένους στο συμπέρασμα πως το άρθρο 4.2 είχε αναγάγει σε έγκλημα ακόμα και τη διάδοση των θρησκευτικών αντιλήψεων με απόλυτα θεμιτά μέσα. Το «εν γένει» όμως δεν ενέταξε και τα θεμιτά μέσα στην αντικειμενική υπόσταση του εγκλήματος, απλώς αποτελούσε μια γενίκευση που σκοπό είχε να συμπεριλάβει στο άρθρο 4.2 κάθε είδους αθέμιτα και μόνο μέσα²⁴. Η διάταξη βέβαια τροποποιήθηκε με τον νόμο 1672/39 που διέγραψε το «εν γένει» και πέρασε σε μια καταγραφή και πάλι ενδεικτική όμως των αθέμιτων μέσων. Τα μέσα τέλεσης όμως αποτελούν βασικό και απαραίτητο στοιχείο της αντικειμενικής υπόστασης του εγκλήματος και άρα θα έπρεπε η απαρίθμησή τους να είναι εξαντλητική και όχι ενδεικτική²⁵. Όντας ενδεικτική αφήνει μεγάλα περιθώρια διεύρυνσης των τρόπων συμπεριφοράς που εμπίπτουν στο αξιόποιο, χωρίς να μπορεί να συναχθεί με βεβαιότητα ποια ακριβώς συμπεριφορά αποτελεί «προσηλυτισμό». Έτσι, το ποσοστό υποκειμενικής αξιολόγησης του δικαστή σε σχέση με τα μέσα τέλεσης του εγκλήματος του

22 Τρωιάνος-Πουλής, «Εκκλησιαστικό Δίκαιο», Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2003, σελ. 122

23 Πλημ. Αθηνών 51487/1986, Ποιν.Χρον., ΑΖ', σελ. 342

24 Λοβέρδος Α., «Προσηλυτισμός: για την αντισυνταγματικότητα της σχετικής με τον προσηλυτισμό ποινικής νομοθεσίας», Κομοτηνή, 1986, σελ. 33-34

25 Κτιστάκης Γ., «Θρησκευτικές μειονότητες», Περιοδικό: Το Σύνταγμα, τεύχ. 2/2003, σελ. 2

προσηλυτισμού υπερβαίνει τα όρια του διαγνωστικού έργου και εξομοιώνεται με το δικαιοπλαστικό έργο του νομοθέτη²⁶. Θεμελιώδης κανόνας του ποινικού δικαίου (Σ 7) όμως είναι πως ο ποινικός νόμος πρέπει να είναι σαφής, δηλαδή να ορίζει με απόλυτη ακρίβεια και σαφήνεια την αξιόποινη συμπεριφορά ώστε να μπορεί να αξιωθεί από τον πολίτη (ο οποίος έτσι γνωρίζει το νόμο) η τήρηση του. Αυτό δεν συμβαίνει εδώ και καταλήγουμε πως οι διατάξεις περί προσηλυτισμού κρίνονται αντισυνταγματικές.

- **ΑΝΤΙΘΕΣΗ ΣΤΟ ΑΡΘΡΟ Σ 13**

Επιπροσθέτως, ο συγκεκριμένος νόμος (μεταξικής περιόδου) αντιμετωπίζει μεγάλο πρόβλημα συνταγματικότητας με βάση το άρθρο 13 του Συντάγματος. Η διάταξη κολάζει ποινικά μόνο τον προσηλυτισμό σε βάρος της επικρατούσας θρησκείας όπως προκύπτει από τον τίτλο του νομοθετήματος σε συνδυασμό με το περιεχόμενο των συνταγματικών επιταγών που εξειδίκευε όταν ψηφίστηκε κάτι που φαίνεται και από την πάγια νομολογία των ποινικών δικαστηρίων. Επομένως, η ποινικοποίηση του προσηλυτισμού με το νόμο 1363/38-39 υλοποίησε την κατοχυρωμένη τότε στο Σύνταγμα του 1911-όπως και στο Σύνταγμα του 1952- την προνομιακή μεταχείριση της επικρατούσας θρησκείας σε σχέση με τις άλλες²⁷. Η συνταγματική επιταγή μεταβλήθηκε όμως το 1975 απαγορεύοντας τον προσηλυτισμό γενικώς, περιλαμβανομένου και του προσηλυτισμού υπέρ της επικρατούσας θρησκείας.

Για να βρίσκεται λοιπόν η διάταξη του άρθρου 4 σε συμφωνία με τη νέα συνταγματική επιταγή, «τα κενά τιμώρησης» ως προς τον προσηλυτισμό υπέρ της επικρατούσας θρησκείας ή μεταξύ πιστών άλλων γνωστών θρησκειών, θα πρέπει να καλυφθούν με μια αναλογική επέκταση του αξιοποίνου της ποινικής διάταξης²⁸. Εδώ όμως η διαδικασία της συνταγματικής προσαρμογής ανακόπτεται γιατί στην ποινική νομοθεσία δεν επιτρέπεται επέκταση του αξιοποίνου σε άλλες περιπτώσεις που δεν προβλέπονται στο νόμο. Κάτι τέτοιο θα προσέκρουε στην θεμελιώδη αρχή του ποινικού δικαίου *nullum crimen nulla poena sine lege* που κατοχυρώνεται στο άρθρο 7 του Συντάγματος. Η διάταξη κολάζει ποινικά μόνο τον προσηλυτισμό σε βάρος της επικρατούσας θρησκείας και δεν μπορεί μετά την συνταγματική μεταβολή να εφαρμοστεί αναλογικά και σε βάρος των πιστών της Ανατολικής Ορθόδοξου Εκκλησίας λόγω του Σ7²⁹. Έτσι, το άρθρο 4.2 του νόμου περί προσηλυτισμού λοιπόν

26 Κυριαζόπουλος Κυρ., «Περιορισμοί στην ελευθερία διδασκαλίας των μειονοτικών θρησκευμάτων», Σάκκουλας, 1999, Θεσσαλονίκη, σελ. 392

27 Κτιστάκης Γ., «Θρησκευτικές μειονότητες», Περιοδικό: Το Σύνταγμα, τεύχ. 2/2003, σελ. 2

28 Λοβέρδος Α., «Προσηλυτισμός: για την αντισυνταγματικότητα της σχετικής με τον προσηλυτισμό ποινικής νομοθεσίας», Κομοτηνή, 1986, σελ. 49

29 Τσάτσος Δ., «Γνωμοδοτικό σημείωμα για την έννοια του προσηλυτισμού», Δίκαιο και Πολιτική, τευχ. 15, σελ. 199

καθλώνεται υποχρεωτικά στην τιμώρηση του προσηλυτισμού μόνο σε βάρος της επικρατούσας θρησκείας³⁰ και αναπόφευκτα είναι αντισυνταγματικό καθώς δημιουργεί ανισότητα μεταξύ των οπαδών της επικρατούσας και των υπολοίπων θρησκειών γιατί τιμωρεί μόνο τους δεύτερους (Σ 4.1). Ο νόμος αντίκειται λοιπόν στην θρησκευτική ελευθερία (Σ13) και δεν πρέπει να εφαρμόζεται ως αντισυνταγματικός.

3..ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΩΝ

Η νομολογία από την πλευρά της έχει εφαρμόσει κατά κόρον τον παρόντα νόμο όχι μόνο στο παρελθόν που δεν προσέκρουε στο τότε Σύνταγμα, αλλά και μετά το 1975. Έτσι, έχει προσδώσει πολλές φορές ιδιόρρυθμο και διευρυμένο νόημα στις έννοιες «απατηλά-ανήθικα-αθέμιτα μέσα». Στις αποφάσεις 836/48, 137/53, 59/56, 165/56, 126/57, 54/58, 55/58, 201/61, 53/73, 238/79, 704/88 ο Άρειος Πάγος αποδέχθηκε ότι απατηλά και αθέμιτα μέσα συνιστούν και η «κατάλληλος διδασκαλία και έντεχνος επεξήγησις» των βιβλίων και των περιοδικών ή η «αποστολή ή προσφορά» αιρετικών βιβλίων. Αναλυτικότερα, ως «προσηλυτισμός» έχουν κριθεί η προσπάθεια να πεισθούν θαμώνες καφενείου να εγγραφούν συνδρομητές σε χιλιαστικό περιοδικό αντί ευτελούς τιμήματος ως συνδρομής (ΑΠ 836/1948), η αποστολή φυλλαδίων των μαρτύρων του ιεχωβά σε ορθόδοξους ιερείς με τη σύσταση να τα μελετήσουν και να τα εφαρμόσουν (ΑΠ 59/1956), η προσφορά χιλιαστικού περιοδικού και η επίμονη ανάπτυξη χιλιαστικών θρησκευτικών δοξασιών σε ορθόδοξο μικροπωλητή «με μόρφωση δημοτικού σχολείου» και της ορθότητας αυτών σε σχέση με την ορθόδοξη θρησκεία (ΑΠ 997/1975), η δωρεάν διανομή καθαρά προπαγανδιστικών βιβλίων και οι διδασκαλίες και επίμονες παραινήσεις και συμβουλές σε ορθόδοξους (ΑΠ 840/1986), η επίσκεψη και η δωρεάν ή σε ευτελή τιμή διάθεση χιλιαστικών εντύπων «μετ' επιμονής και φορτικότητας» και η «κατάλληλος και έντεχνη» επεξήγησή τους σε «απαιδευτους» και «αγράμματος» χωρικούς (ΑΠ 238/1979)³¹, ή η «έντεχνος και φορτική ανάλυση θεωριών με τρόπο που το θύμα δεν είχε πλήρη εποπτεία αφού αρχικώς της ανέλυε διάφορες άσχετες απόψεις για ειρηνιστικά θέματα» (ΑΠ 704/1988)³². Η τελευταίο απόσπασμα ανήκει στην αιτιολόγηση της απόφασης του ΑΠ στην υπόθεση Κοκκινάκη η οποία όπως θα δούμε παρακάτω έφτασε στο ΕΔΔΑ. Ο Άρειος Πάγος έκρινε έτσι πως «απατηλό μέσο» είναι και η διάδοση θρησκευτικών αντιλήψεων όταν αυτός που τις μεταδίδει και ο δέκτης τους έχουν μεγάλη διαφορά μόρφωσης. Κοινό στοιχείο στις υποθέσεις αυτές είναι πως αφορούσαν περιπτώσεις προσηλυτισμού κατά της επικρατούσας θρησκείας ακόμα και όταν το

30 Λοβέρδος Α., «Προσηλυτισμός: για την αντισυνταγματικότητα της σχετικής με τον προσηλυτισμό ποινικής νομοθεσίας», Κομοτηνή, 1986, σελ. 49

31 Κυριαζόπουλος Κυρ., «Περιορισμοί στην ελευθερία διδασκαλίας των μειονοτικών θρησκευμάτων», Σάκκουλας, 1999, Θεσσαλονίκη, σελ 211-212

32 Ποιν.Χρον., Προσφυγή Κοκκινάκη, ΛΗ', 1988, σελ. 777

Σύνταγμα του 1975 διεύρυνε την παρεχόμενη προστασία σε κάθε γνωστή θρησκεία. Επίσης πρέπει να σημειωθεί ότι μέχρι τουλάχιστον το 1999 κανένα μέλος της επικρατούσας θρησκείας δεν έχει καταδικαστεί για προσηλυτισμό³³. Παρατηρούμε λοιπόν έναν υπερβάλλοντα ζήλο των ποινικών δικαστηρίων όταν πρόκειται για προσηλυτισμό κατά της επικρατούσας θρησκείας καθώς ερμηνεύουν την απαγόρευση με τρόπο που περιορίζει το ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας (ελευθερία διδασκαλίας, πληροφόρησης, διάδοσης θρησκευτικών πεποιθήσεων) και της αρχής της ισότητας (όταν περιπτώσεις όμοιες αντιμετωπίζονται διαφορετικά λόγω διάκρισης θρησκευτικών πεποιθήσεων, Σ4 και Σ5).

4..ΕΣΔΑ ΚΑΙ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΕΔΔΑ

Αυτή η πρακτική έχει οδηγήσει συχνά την Ελλάδα σε καταδίκες ενώπιον του ΕΔΔΑ τις σημαντικότερες από τις οποίες θα παραθέσουμε εδώ, αφού πρώτα αναλύσουμε την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας που κατοχυρώνει το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ.

ΑΡΘΡΟ 9 ΤΗΣ ΕΣΔΑ

Σύμφωνα με νομολογία της Επιτροπής, το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ κατοχυρώνει δύο δικαιώματα: το γενικό δικαίωμα στην θρησκευτική ελευθερία και το δικαίωμα εκδηλώσεως των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Το πρώτο δεν επιδέχεται περιορισμούς και ο προσφεύγων που θα κατορθώσει να αποδείξει πως οι κρατικές αρχές έχουν παρέμβει στην άσκηση του θα κερδίσει αυτομάτως την υπόθεση. Το δεύτερο επιδέχεται κάποιους περιορισμούς, δηλαδή οι αρχές μπορούν σε ορισμένες περιπτώσεις να παρέμβουν στην άσκηση του. Για να θεωρηθούν όμως οι περιορισμοί αυτοί σύμφωνοι με τη Σύμβαση πρέπει να προβλέπονται από το νόμο, να εξυπηρετούν θεμιτό κατά τη Σύμβαση σκοπό και να είναι αναγκαίοι σε μια δημοκρατική κοινωνία³⁴. Αφήνει δηλαδή μεγάλα περιθώρια ad hoc κρίσης. Παρά ταύτα, το δικαστήριο κατ' αρχήν επιτρέπει την ποινικοποίηση του αθέμιτου προσηλυτισμού με νόμο. Και η αιτιολογία αυτής της απόφασης φαίνεται να στηρίζεται στα πορίσματα της εκθέσεως του 1951 του Παγκόσμιου Συμβουλίου των Εκκλησιών, στην οποία γίνεται διάκριση μεταξύ αθέμιτου προσηλυτισμού και «χριστιανικής μαρτυρίας». Την διάκριση αυτή θεωρεί θεμιτή το Δικαστήριο και επιτρέπει την ποινικοποίηση του πρώτου. Βέβαια, είναι τουλάχιστον περίεργο να αντλούνται επιχειρήματα προκειμένου να ερμηνευτεί μια ουδέτερη από

33 Κυριαζόπουλος Κυρ., «Περιορισμοί στην ελευθερία διδασκαλίας των μειονοτικών θρησκευμάτων», Σάκκουλας, 1999, Θεσσαλονίκη, σελ. 393

34 Σταύρου Σ., «Η θρησκευτική ελευθερία και η ελευθερία έκφρασης», Περιοδικό: Το Σύνταγμα, τευχ. 6/2002, σελ.2

θρησκευτικής απόψεως διεθνής συνθήκη από κείμενο που απηχεί τις απόψεις των χριστιανικών εκκλησιών³⁵.

ΥΠΟΘΕΣΗ ΚΟΚΚΙΝΑΚΗ ΚΑΤΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, 25/5/1993

Ο Κοκκινάκης ήταν Μάρτυρας του Ιεχωβά που προσέφυγε στο Δικαστήριο του Στρασβούργου για να παραπονεθεί ότι τα ελληνικά δικαστήρια τον καταδίκασαν για προσηλυτισμό σύμφωνα με το νόμο 1363/38, χωρίς όμως να εξηγήσουν τι αθέμιτα μέσα είχε χρησιμοποιήσει στην προσπάθειά του να αλλάξει τις θρησκευτικές πεποιθήσεις χριστιανής ορθοδόξου γειτόνισσάς του. Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο θεώρησε πως το δικαίωμα εκδηλώσεως των θρησκευτικών πεποιθήσεων περιλαμβάνει και το δικαίωμα χρήσης θεμιτών μέσων για τη διάδοσή τους. Παρατηρώντας ότι η αιτιολογία των αποφάσεων των ελληνικών δικαστηρίων περιοριζόταν στην αναπαραγωγή του κειμένου της διατάξεως περί προσηλυτισμού χωρίς να εξηγεί τι το αθέμιτο είχε όντως πράξει ο Κοκκινάκης, το Δικαστήριο απεφάνθη πως στις συγκεκριμένες περιστάσεις η καταδίκη του προσφεύγοντα δεν ήταν αναγκαία σε μια δημοκρατική κοινωνία και άρα παραβίαζε το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ³⁶.

ΥΠΟΘΕΣΗ ΛΑΡΙΣΣΗ ΚΑΙ ΛΟΙΠΩΝ ΚΑΤΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, 24/2/1998

Η υπόθεση αφορούσε καταδίκη για προσηλυτισμό από τα ελληνικά δικαστήρια αξιωματικών μελών της Εκκλησίας της Πεντηκοστής. Το ενδιαφέρον στοιχείο αυτής της υπόθεσης είναι ότι οι προσφεύγοντες είχαν επιχειρήσει να προσηλυτίσουν τόσο στρατεύσιμους όσο και πολίτες³⁷. Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο διέκρινε στις δύο περιπτώσεις. Βρήκε παραβίαση μόνο όσον αφορά στον υποτιθέμενο προσηλυτισμό πολιτών θεωρώντας, όπως στην υπόθεση Κοκκινάκη, ότι η καταδίκη των προσφευγόντων αξιωματικών δεν ήταν αναγκαία σε μια δημοκρατική κοινωνία επειδή από πουθενά δεν προέκυπτε ότι στην συγκεκριμένη περίπτωση είχαν χρησιμοποιήσει αθέμιτα μέσα. Σχετικά με τους στρατεύσιμους όμως το Δικαστήριο θεώρησε πως στο στρατό δημιουργούνται ειδικές σχέσεις εξουσίας. Οι υφιστάμενοι επομένως πρέπει να προστατεύονται από τις απόπειρες προϊσταμένων αξιωματικών να επιβάλουν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις καταχρώμενοι της θέσης εξουσίας που κατέχουν, κάνοντας δηλαδή χρήση αθέμιτων μέσων. Η συμπεριφορά τους κρίθηκε απαγορευμένη και η καταδίκη εκ μέρους των ελληνικών δικαστηρίων σύμφωνη με την ΕΣΔΑ.

Παρατηρούμε λοιπόν πως οι καταδικαστικές αποφάσεις που έχει εκδώσει το ΕΔΔΑ στις ελληνικές υποθέσεις για τη θρησκευτική ελευθερία (οι δύο που

35 Σταύρου Σ., «Ο προσηλυτισμός και το δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία», Ποιν.Χρον., ΜΓ', σελ. 966

36 Σταύρου Σ., «Η θρησκευτική ελευθερία και η ελευθερία έκφρασης», Περιοδικό: Το Σύνταγμα, τευχ. 6/2002, σελ.2

37 Σταύρου Σ., «Η θρησκευτική ελευθερία και η ελευθερία έκφρασης», Περιοδικό: Το Σύνταγμα, τευχ. 6/2002, σελ.2

αναφέρθηκαν, αλλά και οι υπόλοιπες σχετικά με αυτό το δικαίωμα) οφείλονται στην συνεχιζόμενη αυθαίρετη εφαρμογή εις βάρος ορισμένων θρησκευτικών ομάδων νόμων αρχικός σκοπός των οποίων ήταν η περιστολή των δραστηριοτήτων των μη ορθόδοξων κινημάτων, όπως ο νόμος περί προσηλυτισμού που μελετάμε εδώ (αλλά και η νομοθεσία περί ευκτήριων οίκων ετερόδοξων)³⁸. Με τη λύση που προτείνει κάθε φορά το ΕΔΔΑ «αποστέλλεται ένα μήνυμα στον Έλληνα ποινικό δικαστή να προσέξει την αιτιολογία των καταδικαστικών του αποφάσεων για προσηλυτισμό»³⁹. Μάλιστα, οι δικαστές Pettiti και Martens του δικαστηρίου του Στρασβούργου επεσήμαναν πως το κοινό ποινικό δίκαιο παρέχει επαρκή μέσα προστασίας κατά των πλέον αποδοκιμαστέων ενεργειών στις οποίες ενδέχεται να επιδοθεί κάποιος στην προσπάθειά του να προσηλυτιστεί⁴⁰. Η τυχόν κατάργηση του ειδικού νόμου και η μη αντικατάστασή του μάλιστα δεν θα αντίκειται στο Σ13.2 αφού ο ποινικός νομοθέτης μπορεί να συμμορφωθεί με την επιταγή του Σ13.2 δια των διατάξεων του κοινού ποινικού δικαίου περί εκβίασης και απάτης.

5..ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΩΝ ΣΥΜΦΩΝΗ ΜΕ ΕΣΔΑ

Αντίθετα στην απόφαση 8544^α-8544β/1996/Τριμελούς Εφετείου Αθηνών φαίνεται η καταδίκη να στηρίζεται σε ορθότερη αιτιολόγηση, αφού το δικαστήριο δεν αρκέστηκε στην απλή επανάληψη του άρθρου του νόμου περί προσηλυτισμού. Αφορά στον προσηλυτισμό ενός εφήβου του οποίου ο πατέρας ήταν ναυτικός και συχνά απών από το θείο του, χιλιαστή και άλλους. Το Εφετείο απεφάνθη πως στοιχειοθετείται προσηλυτισμός και ειδικότερα πως οι δράστες «προσπάθησαν και πέτυχαν να διεισδύσουν στην θρησκευτική συνείδηση του ορθόδοξου Ε.Σ., δίνοντάς του να μελετήσει τα έντυπα των Μαρτύρων του Ιεχωβά προσκαλώντας τον στις συναθροίσεις τους και διδάσκοντάς του την πίστη τους, καταχρώμενοι της απειρίας του, λόγω του νεαρού της ηλικίας του (17 ετών) και της εμπιστοσύνης που τους έδειχνε λόγω και της συγγενείας του προς τον πρώτο από αυτούς (θείο του).»⁴¹ Η ανηλικότητα λοιπόν και η συγγενική σχέση είναι τα στοιχεία που οδηγούν στην κατάφαση της διενέργειας προσηλυτισμού με αθέμιτα μέσα καθώς στοιχειοθετούν κατάχρηση εμπιστοσύνης και εκμετάλλευση απειρίας.

Πάντως, παρά την συχνή χρήση του νόμου, ο προβληματισμός σχετικά με την σαφήνεια και τη συνταγματικότητά του απαντά όχι μόνο στην θεωρία, αλλά και στην νομολογία του Άρειου Πάγου. Στο Συμβούλιο Πλημμελειοδικών

38 Σταύρου Σ., «Η θρησκευτική ελευθερία και η ελευθερία έκφρασης», Περιοδικό: Το Σύνταγμα, τευχ. 6/2002, σελ.4

39 Σαρμάς Ι., «Η Νομολογία του ΕΔΔΑ και της Επιτροπής, Αναλυτική μελέτη των μεγάλων θεμάτων», Αντ.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1998, σελ. 348

40 Σταύρου Στ., «Ο προσηλυτισμός και το δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία», Ποιν.Χρον., ΜΓ', σελ. 976

41 Λιόσης Σ., «Προσηλυτισμός: θεωρία-διαδικασία-πρακτική, προσηλυτισμός στην Πολεμική Αεροπορία», Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2008, σελ.37

Αθηνών⁴² είχε διατυπωθεί πως «η έννοια του εγκλήματος του προσηλυτισμού δεν είναι σαφώς καθορισμένη». Ο Σιδέρης μάλιστα προτείνει την τροποποίηση του νόμου περί προσηλυτισμού με απλή και σαφή διατύπωση σύμφωνα με την οποία το αξιόποινο του προσηλυτισμού πρέπει να αφορά μόνο σε σχέσεις εξαρτήσεως και σε ανηλίκους, όπως για παράδειγμα σχέσεις σωφρονιστικού υπαλλήλου-κρατουμένου ή εκπαιδευτικού-μαθητή. Επίσης προτείνεται ο δράστης να τιμωρείται μόνο εφόσον το θύμα αλλάξει τελικά τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις⁴³.

6.. ΝΟΜΟΣ 1363/1938 ΠΕΡΙ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ ΕΥΚΤΗΡΙΩΝ ΟΙΚΩΝ

Όσον αφορά στον νόμο 1363/1938 περί ανέγερσης ευκτήριων οίκων ετερόδοξων, διαπιστώνουμε κι εδώ πρόβλημα αντισυνταγματικότητας καθώς βλέπουμε διακρίσεις υπέρ της επικρατούσας θρησκείας, κάτι που παραβιάζει το Σ13. Ενώ είναι συνταγματική η απαίτηση άδειας δομήσεως για την ανέγερση ναού ή ευκτήριου οίκου σύμφωνα με τους κανονισμούς του Γενικού Οικονομικού Κανονισμού, δεν είναι συνταγματική η απαίτηση ειδικής άδειας για τη λειτουργία ναού, στη χορήγηση της οποίας συμπράττει κατά το νόμο ορθόδοξος μητροπολίτης⁴⁴. Η ελευθερία της λατρείας δεν μπορεί κατά το ΣΤΕ να εξαρτάται από την έρευνα της διοικήσεως «κατά πόσον υφίσταται πράγματι ανάγκη ανεγέρσεως ναού». Έρευνα σκοπιμότητας δηλαδή απαγορεύεται. Γι' αυτό και το ΣΤΕ ακυρώνει κατά κανόνα ως αναιτιολόγητη κάθε άρνηση χορηγήσεως άδειας ανεγέρσεως ή λειτουργίας ευκτήριου οίκου που άγεται ενώπιον του⁴⁵. Το πρόβλημα εδώ είναι πως όταν το κράτος λειτουργεί προωθώντας την επικρατούσα θρησκεία, απλώς και μόνο επειδή αυτή η προώθηση γίνεται από το κράτος μέσω νόμων όπως οι προαναφερθέντες κατευθύνει πολύ πιο εύκολα την κοινή γνώμη και αγγίζει τα όρια του προσηλυτισμού, λόγω του ότι είναι παντοδύναμο σε σχέση με τους πολίτες.

Γ) Ειδικά θέματα

1..ΠΕΔΙΟ ΙΣΧΥΟΣ (ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΤΡΙΤΕΝΕΡΓΕΙΑ)

42 Βουλ. Συμβ. Πλημ. Αθηνών 3720/1961, Ποιν.Χρον., ΙΒ', σελ. 43

43 Σιδέρης Χ., «Οι τρόποι πραγμάτωσης της αντικειμενικής υποστάσεως του εγκλήματος του προσηλυτισμού», Ποιν.Χρον., ΜΓ', σελ. 246-247

44 Δαγτόγλου Π., «Ατομικά Δικαιώματα», Αντ.Ν.Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2005, σελ. 459

45 Σαρμάς Ι., «Η συνταγματική και διοικητική νομολογία του ΣτΕ 1994», σελ. 271

Σε αυτό το κεφάλαιο θα πρέπει να δούμε αν η θρησκευτική ελευθερία ως δικαίωμα δεσμεύει μόνο το κράτος ή και τους ιδιώτες, αν δηλαδή τριτενεργεί. Σύμφωνα με το Δημητρόπουλο, το ζήτημα της τριτενέργειας είναι βασικά ζήτημα δέσμευσης της κρατικής και όχι της ιδιωτικής εξουσίας⁴⁶. Η τριτενέργεια είναι πρόβλημα εφαρμογής των θεμελιωδών δικαιωμάτων σε μερικότερες έννομες σχέσεις ή θεσμούς στην περιοχή του «ιδιωτικού δικαίου». Όλα τα θεμελιώδη συνταγματικά δικαιώματα εφαρμόζονται στο κοινό δίκαιο ως αμυντικά δικαιώματα⁴⁷ και αυτή η διαπροσωπική ενέργεια της αμυντικής λειτουργίας τους επιβεβαιώθηκε και από τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001 στο άρθρο 25.1, 2 και 4 κατά τις οποίες το κράτος δεν αναγνωρίζει μόνο, αλλά και εγγυάται και προστατεύει τα δικαιώματα καθώς αυτά διακινδυνεύονται στην πράξη όχι μόνο από το κράτος, αλλά και από φορείς ιδιωτικής εξουσίας⁴⁸. Έτσι η προστατευτική πια υποχρέωση του σύγχρονου κράτους εξαφανίζει το φαινομενικό πρόβλημα της δέσμευσης της ιδιωτικής εξουσίας⁴⁹.

Με βάση τα προαναφερθέντα, καταλήγουμε στην περίπτωση της θρησκευτικής ελευθερίας στα εξής. Το κράτος οφείλει να μην παραβιάζει το ίδιο την θρησκευτική ελευθερία των πολιτών, αλλά και να την προστατεύει (τριτενέργεια), να μην αφήνει δηλαδή ούτε τους ιδιώτες να την παραβιάζουν. Η επιταγή αυτή ενισχύεται από την απαγόρευση του προσηλυτισμού, αλλά ακόμα κι αν δεν υπήρχε αυτή, το κράτος θα όφειλε και πάλι να αποτρέψει ενέργειες ιδιωτών που στρέφονται κατά της θρησκευτικής ελευθερίας άλλων. Ο προσηλυτισμός δεν έχει ανάγκη ποινικές διατάξεις για να θεωρηθεί αντίθετος στο σύνταγμα⁵⁰, η απαγόρευσή του ακόμη κι αν δεν ήταν γραπτώς ρητή, θα συναγόταν από το ίδιο το περιεχόμενο του άρθρου 13. Σε όλες τις μελέτες έως τώρα υποκείμενα της δράσης του προσηλυτισμού θεωρούνταν άτομα. Δεν υπάρχει λοιπόν αμφιβολία πως η απαγόρευση του προσηλυτισμού αφορά στους ιδιώτες. Περιλαμβάνει όμως και το κράτος; Για να απαντήσουμε θα χρησιμοποιήσουμε επιχείρημα από το έλασσον στο μείζον. Αν ο προσηλυτισμός απαγορεύεται ανάμεσα στους ιδιώτες, τότε κατ' εξοχήν απαγορεύεται και ανάμεσα στο κράτος και τον ιδιώτη. Αφού η απαγόρευση

46 Δημητρόπουλος Α., «Συνταγματικά Δικαιώματα-Γενικό Μέρος», Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2005, σελ.89

47 Δημητρόπουλος Α., «Συνταγματικά Δικαιώματα-Γενικό Μέρος», Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2005, σελ. 96

48 Δαγτόγλου Π., «Ατομικά Δικαιώματα», Αντ.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2005, σελ. 124-125

49 Δημητρόπουλος Α., «Συνταγματικά Δικαιώματα-Γενικό Μέρος», Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2005, σελ. 88

50 Παναγόπουλος Ι., «Ανεξιθρησκεία και Προσηλυτισμός», Αθήνα, 1960, σελ. 37

του προσηλυτισμού έχει τη δύναμη να τεθεί πάνω από την εξ ορισμού ελευθερία που προσιδιάζει στο ιδιωτικό δίκαιο και να δεσμεύει τους πολίτες, τότε σαφώς δεσμεύει και το κράτος καθώς η δέσμευση του κράτους είναι ο πρώτος και βασικός στόχος του Συντάγματος και της κατοχύρωσης των ατομικών δικαιωμάτων. Καταλήγουμε λοιπόν πως η απαγόρευση του προσηλυτισμού αφορά τόσο τους ιδιώτες όσο και το κράτος καθώς η θρησκευτική ελευθερία μπορεί κάλλιστα να παραβιαστεί από φορείς ιδιωτικούς και κρατικούς.

2..ΚΡΑΤΟΣ –ΕΚΚΛΗΣΙΑ-ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΑ ΘΡΗΣΚΕΙΑ-ΠΡΟΣΗΛΥΤΙΣΜΟΣ

ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΑ ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΟΥΔΕΤΕΡΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Μια εύλογη ερώτηση εδώ είναι γιατί διακρίνουμε ακόμη στο Σύνταγμα μεταξύ επικρατούσας θρησκείας και υπολοίπων γνωστών θρησκειών, αφού η αρχή της ισότητας και η θρησκευτική ελευθερία δεν μας επιτρέπει να στηρίξουμε στην διάκριση αυτή διαφορετική αντιμετώπιση?

Η ανακήρυξη του ορθόδοξου χριστιανισμού ως επικρατούσας θρησκείας αντανakλά το γεγονός πως είναι η θρησκεία της συντριπτικής πλειονότητας του ελληνικού λαού, ιδιότητα την οποία ο κοινός νομοθέτης έχει συνδέσει με ορισμένες έννομες συνέπειες. Επίσης, η ιστορία της Ελλάδας κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας είναι στενά συνδεδεμένη με την ιστορία της Ορθόδοξης Εκκλησίας⁵¹.

Όμως, «επικρατούσα θρησκεία» δεν σημαίνει «κρατική θρησκεία» ή «επίσημη θρησκεία», ούτε συνεπάγεται κυρίαρχο ή ηγεμονικό ρόλο μιας ορισμένης θρησκείας⁵². Αυτό είναι φανερό καθώς η συνταγματική προστασία έχει πια επεκταθεί σε όλες τις γνωστές θρησκείες, όχι μόνο στο άρθρο 13 αλλά και στο άρθρο 14.3 όπου προβλέπεται η κατάσχεση εντύπων για «προσβολή της χριστιανικής και κάθε άλλης γνωστής θρησκείας».

Η θρησκευτική ελευθερία λοιπόν έχει ως συνέπεια την θρησκευτική ουδετερότητα του κράτους. Η τελευταία δηλαδή εμπεριέχεται και κατοχυρώνεται συγχρόνως με την πρώτη χωρίς να χρειάζεται ειδική αναφορά στο Σύνταγμα.

Ωστόσο, υπάρχει πρόβλημα εναρμόνισης της θρησκευτικής ελευθερίας και άρα ουδετερότητας του κράτους με την ύπαρξη επικρατούσας θρησκείας⁵³. Παρατηρούμε πως μια σειρά συνταγματικών διατάξεων, νόμων αλλά και πρακτικών φαίνεται να αποκλείουν την ουδετερότητα του κράτους. Η επίκληση της Αγίας Τριάδας στην αρχή του Συντάγματος, η μέχρι ενός σημείου κρατική ρύθμιση του καθεστώτος της επικρατούσας θρησκείας (Σ3), ο θρησκευτικός όρκος του Προέδρου της Δημοκρατίας (Σ33.2), η διακήρυξη της υπεροχής των υποχρεώσεων προς το κράτος έναντι των θρησκευτικών

51 Δαγτόγλου Π.Δ., «Ατομικά Δικαιώματα», Σάκκουλας, 2005, σελ. 456

52 Δαγτόγλου Π.Δ., «Ατομικά Δικαιώματα», Σάκκουλας, 2005, σελ 454

53 Τρωιάνος Σ., «Ελευθερία Θρησκευτικής Συνείδησης και Επικρατούσα Θρησκεία», www.myriobiblos.com, σελ 5

επιταγών (Σ13.4), η ρύθμιση του καθεστώτος του Αγίου Όρους από το Σ105.3 και κυρίως η «βασική αποστολή του κράτους να παρέχει παιδεία που να αποσκοπεί μεταξύ άλλων και στην ανάπτυξη της θρησκευτικής συνειδήσεως των Ελλήνων» (Σ16.2)⁵⁴.

Σε αντίθεση με την Γαλλία για παράδειγμα όπου υπάρχει πλήρης διαχωρισμός Κράτους –Εκκλησίας (αρχή της λαϊκότητας –laïcité-), στην Ελλάδα το Κράτος και η Εκκλησία τελούν σε μια στενότερη σχέση «νόμο κρατούσης πολιτείας»(Σ72.1 και 105.3), δηλαδή, η εκκλησία βρίσκεται υπό την προστασία και εποπτεία του κράτους . Το Σύνταγμα ορίζει το αυτοκέφαλο και τον τρόπο διοικήσεως της Εκκλησίας, ο καταστατικός χάρτης της Εκκλησίας ψηφίζεται ως νόμος του κράτους, η ιδιαίτερη νομική προστασία των δημοσίων κτημάτων παρέχεται και στην περιουσία των εκκλησιαστικών νομικών προσώπων και οι θρησκευτικοί λειτουργοί υπάγονται στην κρατική εποπτεία και μισθοδοσία.

Όσον αφορά στην κρατική μισθοδοσία του κλήρου: πρέπει να ξεκινήσουμε από το γεγονός πως το κράτος δεν ανέχεται απλώς αλλά υποχρεούται και να προστατεύει με θετικό τρόπο τη θρησκευτική συνείδηση και τη λατρεία κάθε γνωστής θρησκείας. Αυτό σημαίνει πως το ζητούμενο δεν θα έπρεπε να είναι η κατάργηση της κρατικής μισθοδοσίας του ορθόδοξου κλήρου, αλλά η δημοσιονομική κάλυψη της μισθοδοσίας των λειτουργών και των άλλων γνωστών θρησκειών, πράγμα που γίνεται εν μέρει, αφού ο μωφτής είναι για παράδειγμα δημόσιος λειτουργός⁵⁵. Πάντως, παρά την οργανική δημόσια και κρατικά μισθοδοτούμενη θέση που καταλαμβάνουν, παραμένουν θρησκευτικοί λειτουργοί και δεν υπάγονται στις διατάξεις των άρθρων 103 και 104 του Συντάγματος⁵⁶ με βάση και τις αποφάσεις ΣΤΕ 507/83 και 4045/83.

Όσον αφορά στην κρατική εποπτεία, έχει ως μόνο περιεχόμενο τον έλεγχο τηρήσεως του Συντάγματος και των νόμων. Δεν μπορεί να εξελιχθεί σε μέθοδο κηδεμονεύσεως ή διαμορφώσεως ή καταπίεσεως μιας ορισμένης ή κάθε θρησκείας από το κράτος⁵⁷. Η ύπαρξη επικρατούσας θρησκείας δεν δικαιολογεί την άσκηση δημόσιας εξουσίας από τις αρχές της Εκκλησίας της Ελλάδος. Ωστόσο, υφίσταται δικαστικός έλεγχος από το ΣΤΕ των διοικητικών πράξεων της Εκκλησίας της Ελλάδος ως λογικό επακόλουθο της οργανώσεως αυτής και των υποδιαιρέσεών της ως ΝΠΔΔ και της αντικειμενικής ασκήσεως δημόσιας εξουσίας από αυτά. Όμως, οι πράξεις θρησκευτικού περιεχομένου, εσωτερικής τάξης της εκκλησίας, οι κανονικές

54 Δαγτόγλου Π.Δ., «Ατομικά Δικαιώματα», Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2005, σελ. 456

55 Βενιζέλος Ευαγ., «Οι σχέσεις κράτους και εκκλησίας ως σχέσεις συνταγματικώς ρυθμισμένες», Παρατηρητής, 2000, Θεσσαλονίκη, σελ.110-111

56 Δαγτόγλου Π.Δ., «Ατομικά Δικαιώματα», Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2005, σελ. 483

57 Δαγτόγλου Π.Δ., «Ατομικά Δικαιώματα», Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2005, σελ. 483

διατάξεις και οι δικαιοδοτικές των εκκλησιαστικών αρχών δεν υπόκεινται βέβαια σε έλεγχο σκοπιμότητας από το κράτος. Μόνο, λοιπόν, οι πράξεις των εκκλησιαστικών αρχών που αναφέρονται σε θέματα διοικητικά υπόκεινται στον ακυρωτικό έλεγχο του ΣΤΕ.

Μπορεί όμως αυτό το σύστημα να συμβιβαστεί με την επιζητούμενη ουδετερότητα του κράτους? Η θέση πως η υιοθέτηση της «κρατικής» θρησκείας δημιουργεί κάποια ανισότητα ανάμεσα σε αυτήν και τα υπόλοιπα θρησκευόμενα, ανισότητα που δεν επεκτείνεται όμως και στα μέλη τους, δεν φαίνεται να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα⁵⁸.

ΣΧΟΛΕΙΟ-ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΑ ΘΡΗΣΚΕΙΑ-ΠΡΟΣΗΛΥΤΙΣΜΟΣ

Με βάση το Σ16.2 το κράτος υποχρεούται να αναπτύξει τη θρησκευτική συνείδηση των Ελλήνων, όχι όμως και να προχωρήσει σε θρησκευτική προπαγάνδα, όχι μόνο με αθέμιτα μέσα, αλλά, εν γένει με κανένα τρόπο. Το Σύνταγμα απαγορεύει στο ελληνικό κράτος να αναπτύξει ή να επιτρέψει την καταπολέμηση οποιασδήποτε θρησκείας ή δόγματος στα δημόσια ή ιδιωτικά σχολεία⁵⁹.

Η θρησκευτική ελευθερία περιλαμβάνει και το δικαίωμα να μην εξαναγκάζεται κανείς σε ενέργειες αντίθετες προς τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, όπως η επιβολή όρκου ή η επιβολή συσσιτίου με χοιρινό κρέας όταν αυτό είναι απαγορευμένο από τη θρησκεία. Ο εξαναγκασμός σε υποχρεωτική συμμετοχή σε λατρευτική πράξη ή θρησκευτικό τελετουργικό απαγορεύεται. Ο μαθητής, λοιπόν, χωρίς αμφιβολία δεν επιτρέπεται να εξαναγκάζεται σε υποχρεωτικό εκκλησιασμό ή εξομολόγηση, ούτε να υφίσταται κυρώσεις για πιθανή άρνησή του.

Από το Σ16.2 όμως συνάγουμε επιπλέον το εξής: το Σύνταγμα θέλει το κράτος να διάκειται ευμενώς προς την θρησκεία⁶⁰, την οποιαδήποτε θρησκεία, καθώς θέλει οι Έλληνες να αποκτήσουν θρησκευτική συνείδηση. Εγγυάται δηλαδή την θρησκεία ως θεσμό (θεσμική εγγύηση). Έτσι, δεν επιτρέπει στο κράτος (στους ιδιώτες όμως ναι) να αναπτύξει αντιθρησκευτική ή αθεϊστική δραστηριότητα ούτε στα σχολεία ούτε πουθενά αλλού. Η απαγόρευση της θρησκείας από το κράτος ή η άσκηση κρατικής αντιθρησκευτικής ή αθεϊστικής προπαγάνδας θα ήταν αντισυνταγματική⁶¹. Κατ' επέκταση και η μη ύπαρξη του μαθήματος των θρησκευτικών θα ήταν αντισυνταγματική.

Από την άλλη πλευρά βέβαια, και η ύπαρξη του μαθήματος των θρησκευτικών προσανατολισμένου μόνο στην επικρατούσα θρησκεία μπορεί

58 Κυριαζόπουλος Κυρ., «Περιορισμοί της διδασκαλίας των μειονοτικών θρησκευμάτων», Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1999, σελ. 75, Μαρίνος Αν., «Η θρησκευτική ελευθερία», σελ. 98, Τρωιάνος Σπ., «Παραδόσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου», σελ.92

59 Δαγτόγλου Π.Δ., «Ατομικά Δικαιώματα», Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2005, σελ. 457

60 Δαγτόγλου Π.Δ., «Ατομικά Δικαιώματα», Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2005, σελ. 454

61 Δαγτόγλου Π.Δ., «Ατομικά Δικαιώματα», Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2005, σελ. 454

να θεωρηθεί αντισυνταγματική. Με βάση πόρισμα του Συνηγόρου του Πολίτη «...το συνταγματικό πλαίσιο προστασίας επιβάλλει ίσως και την εξασφάλιση δια θετικών πολιτειακών ενεργειών της δυνατότητας για διοργάνωση μαθημάτων μειονοτικών θρησκευμάτων, στις περιπτώσεις που αυτό είναι αριθμητικώς επιβεβλημένο και πρακτικώς εφικτό...». Και αυτό επειδή οι αλλόθρησκοι μαθητές δεν έχουν μόνο το αρνητικό δικαίωμα να μην μετέχουν στο μάθημα, αλλά και το θετικό δικαίωμα στην εκπαιδευτική θρησκευτική διαπαιδαγώγησή τους, άρα και στην παροχή από το σχολείο αντίστοιχου μαθήματος των θρησκευτικών της δικής τους θρησκείας. Το ίδιο συμβαίνει και στην περίπτωση του σχολικού εκκλησιασμού και προσευχής (τα οποία βέβαια δεν μπορούν να υποχρεωτικά για τους μαθητές). Θα μπορούσε κι εδώ να υποστηριχθεί πως το σχολείο πρέπει να οργανώνει εκκλησιασμό και προσευχή για κάθε γνωστή θρησκεία όταν αυτό είναι αριθμητικώς επιβεβλημένο και εφικτό. Διαφορετικά παραβιάζεται η αρχή της ισότητας.

Για την άρση αυτής της διχογνωμίας, ο Μ. Σταθόπουλος προτείνει μάλιστα την κατάργηση της αναφοράς στην «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης» με αναθεώρηση του άρθρου 16.2 του Συντάγματος⁶². Με αυτόν τον τρόπο θα εξασφαλιστεί η θρησκευτική ελευθερία του καθενός, αλλά θα αποχρωματιστεί εντελώς και το κράτος.

Εδώ λοιπόν χρειάζεται οι δύο ισοδύναμες συνταγματικές διατάξεις, Σ 16.2 και Σ 13.1, να ερμηνευτούν συστηματικά ώστε να προκύψει μια πρακτική εναρμόνιση⁶³. Το παρεχόμενο στα σχολεία μάθημα των θρησκευτικών δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να αποτελεί «κατήχηση», ωστόσο πρέπει να είναι υποχρεωτικό αφού το κράτος οφείλει να αναπτύξει την θρησκευτική συνείδηση των μαθητών. Το περιεχόμενο και ο χαρακτήρας του μαθήματος είναι όμως εριζόμενα. Η υποχρεωτική παρακολούθηση ενός ομολογιακού-ορθόδοξου μαθήματος των θρησκευτικών παραβιάζει την θρησκευτική ελευθερία όχι μόνο των μη ορθόδοξων μαθητών, αλλά και των τυπικά φερόμενων ως ορθόδοξων αφού παραγνώνει το δικαίωμά τους για αποσιώπηση των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων⁶⁴.

Η δεύτερη άποψη προτείνει ένα θρησκευσιολογικό-ενημερωτικό-πληροφοριακό μοντέλο οργάνωσης της διδασκαλίας των θρησκευτικών. Ωστόσο και οι υποστηρικτές της αποδέχονται πως θα υπάρχουν εκ των πραγμάτων προέχουσες αναφορές στην ορθόδοξη θεολογία ως έκφραση της θρησκείας της πλειοψηφίας του πληθυσμού. Η μόνη ασφαλής λύση λοιπόν είναι το «δικαίωμα απαλλαγής», μη συμμετοχής στο μάθημα.

62 Βενιζέλος Ευαγ., «Οι σχέσεις κράτους και εκκλησίας ως σχέσεις συνταγματικώς ρυθμισμένες», Παρατηρητής, 2000, Θεσσαλονίκη, σελ. 119

63 Βενιζέλος Ευαγ., «Οι σχέσεις κράτους και εκκλησίας ως σχέσεις συνταγματικώς ρυθμισμένες», Παρατηρητής, 2000, Θεσσαλονίκη, σελ. 120

64 Κυριαζόπουλος Κυρ., «Περιορισμοί στην ελευθερία διδασκαλίας των μειονοτικών θρησκευμάτων», Σάκκουλας, 1999, Θεσσαλονίκη, σελ. 401

Μια πιο νεωτερική άποψη θέλει το μάθημα των θρησκευτικών να έχει ένα περιεχόμενο «πολιτιστικό», δηλαδή να προβάλλει την ιστορική σχέση ελληνισμού, παράδοσης και ορθοδοξίας, κάτι που αφορά όλους τους πολίτες ανεξάρτητα από τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις⁶⁵. Ο πολιτιστικός προσανατολισμός ωστόσο δεν αίρει τον θρησκευτικό-ορθόδοξο χαρακτήρα του μαθήματος, άρα είναι απαραίτητη η ύπαρξη κι εδώ «δικαιώματος απαλλαγής» για να μην καταπατήσουμε το Σ 13.1. Με την δυνατότητα μη συμμετοχής όμως το μάθημα παύει να είναι υποχρεωτικό, άρα δεν συνάδουμε με το Σ 16.2.

Με βάση λοιπόν τα άρθρα 13.1 και 16.2 του Συντάγματος, 9 της ΕΣΔΑ, και 18 του ΔΙΣΑΠΟΔ, το μάθημα των θρησκευτικών πρέπει να είναι «κατ' επιλογήν υποχρεωτικό» ως εξής. Να παρέχεται ένα ομολογιακό-ορθόδοξο μάθημα και ένα θρησκευολογικό μάθημα που θα περιλαμβάνει την ιστορία και διδασκαλία των θρησκειών και την ιστορία και κοσμοθεωρία των φιλοσοφικών ρευμάτων. Οι ορθόδοξοι μαθητές θα υποχρεούνται να επιλέξουν ένα από τα δύο, οι ετερόδοξοι και αλλόθρησκοι θα υποχρεούνται να παρακολουθούν το θρησκευολογικό μάθημα εκτός αν συντρέχουν οι προϋποθέσεις για την εισαγωγή του οικείου ομολογιακού μαθήματος, οπότε θα πρέπει να επιλέξουν μεταξύ του τελευταίου και του θρησκευολογικού. Τέλος οι άθεοι ή άθρησκοι μαθητές θα υποχρεούνται να παρακολουθούν το θρησκευολογικό μάθημα⁶⁶. Με αυτόν τον τρόπο θα εναρμονιστούν πρακτικά οι δύο υποχρεώσεις του κράτους που απορρέουν από τα άρθρα 13.1 και 16.2 του Συντάγματος.

Μένοντας στον τομέα της παιδείας, κρίθηκε αντισυνταγματική η απαγόρευση διορισμού αλλόθρησκων ή αλλόδοξων καθηγητών σε θέσεις μέσης εκπαίδευσης (με εξαίρεση την θέση του καθηγητή θρησκευτικών)-ΣΤΕ 3533/86, όπως και η απαγόρευση σε μη ορθόδοξο χριστιανό να σπουδάσει ορθόδοξη θεολογία στο Πανεπιστήμιο⁶⁷- ΣΤΕ 194/87. Στην άποψη πως δάσκαλος μη ορθόδοξος δεν γίνεται να διοριστεί αφού διδάσκει όλα τα μαθήματα άρα και θρησκευτικά, το ΣΤΕ απάντησε πως αυτή η εξαίρεση είναι δικαιολογημένη μόνο σε μονοθέσιο σχολείο όπου δεν υπάρχει δάσκαλος να διδάξει θρησκευτικά⁶⁸.

ΣΤΡΑΤΟΣ-ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΑ ΘΡΗΣΚΕΙΑ-ΠΡΟΣΗΛΥΤΙΣΜΟΣ

Όσα ισχύουν για το μηχανισμό του σχολείου, ισχύουν και για το μηχανισμό του στρατού. Υποχρεωτική προσευχή, υποχρεωτικός όρκος,

65 Βενιζέλος Ευαγ., «Οι σχέσεις κράτους και εκκλησίας ως σχέσεις συνταγματικώς ρυθμισμένες», Παρατηρητής, 2000, Θεσσαλονίκη, σελ. 127

66 Κυριαζόπουλος Κυρ., «Περιορισμοί στην ελευθερία διδασκαλίας των μειονοτικών θρησκευμάτων», Σάκκουλας, 1999, Θεσσαλονίκη, σελ. 402

67 Δαγτόγλου Π.Δ., «Ατομικά Δικαιώματα», Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2005, σελ. 452

68 Δαγτόγλου Π.Δ., «Ατομικά Δικαιώματα», Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2005, σελ. 451

υποχρεωτικό συσσίτιο με χοιρινό κρέας όταν αυτό είναι απαγορευμένο από τη θρησκεία του στρατιώτη αποτελεί παραβίαση του άρθρου Σ13. Χαρακτηριστική είναι η γνωμοδότηση Μανωλεδάκη σε μια υπόθεση άρνησης στρατιώτη να προσευχηθεί και αν αυτό αποτελεί ανυπακοή με την έννοια του άρθρου 70 του Στρατιωτικού Ποινικού Κώδικα. Σύμφωνα με τον Μανωλεδάκη λοιπόν, η προσευχή δεν αποτελεί-κι όταν τελείται ομαδικά σε στρατόπεδο ή σχολείο- μια μηχανική ενέργεια, πολύ περισσότερο μια αγγαρεία, αλλά έκφραση θρησκευτικής πίστεως, εκδήλωση θρησκευτικής συνείδησης. Η ελευθερία θρησκευτικής συνειδήσεως είναι απαραβίαστη. Υποχρέωση σε προσευχή σημαίνει υποχρέωση σε λατρεία, κατά συνέπεια η πρόσκληση σε στρατιώτη να προσευχηθεί υπό μορφή διαταγής είναι ενέργεια ανεπίτρεπτη και απόλυτα αντίθετη προς το Σύνταγμα και δεν γεννά υποχρέωση προς συμμόρφωση⁶⁹. Η άρνηση του στρατιώτη δεν πληροί έτσι το έγκλημα της ανυπακοής.

ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΕΝΑΡΜΟΝΙΣΗΣ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Στην άποψη λοιπόν που θέλει το κράτος να μην μπορεί να γίνει πραγματικά θρησκευτικά ουδέτερο αφού υποχρεούται από το Σ16.2 να αναπτύξει την θρησκευτική συνείδηση των πολιτών, απαντάμε ως εξής: η θρησκευτική και ιδεολογική ουδετερότητα του σχολείου (και κάθε κρατικού μηχανισμού) είναι εκείνη που μπορεί να εξασφαλίσει πλήρως την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών (και πολιτών γενικώς), όχι με την διατήρησή τους σε μια κατάσταση θρησκευτικής ουδετερότητας, αλλά με το να παρέχει γνώσεις για τα εν γένει θρησκευτικά και φιλοσοφικά ρεύματα⁷⁰.

Το μάθημα των θρησκευτικών όπως έχει διαμορφωθεί στα σχολεία δεν ανταποκρίνεται στα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω καθώς είναι μονομερώς προσανατολισμένο στην γνώση της ορθόδοξης θρησκείας. Αντίστοιχα, στις δημόσιες υπηρεσίες όπως και στο στρατό οι διοικητικές πρακτικές ευνοούν την επικρατούσα θρησκεία και την αναπαράγουν συμβάλλοντας στην διάδοση και εδραίωσή της. Κατανοούμε, βέβαια, πως είναι δύσκολο να παρέχει τα ίσα και στους πολίτες των υπόλοιπων θρησκειών αν λάβουμε υπ' όψιν τον αριθμό των θρησκειών, δογμάτων, αιρέσεων που υπάρχουν ακόμα και στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας που δεν θεωρείται πολυθρησκευτική, δεν αποκλείεται όμως στο μέλλον να γίνει⁷¹. Σπάνια είναι πρακτικά εφικτό να γίνεται για παράδειγμα η προσευχή στο σχολείο σύμφωνα με τον τύπο κάθε γνωστής θρησκείας. Έτσι όμως καταλήγουμε αναπόφευκτα στην «πρωτοκαθεδρία» της επικρατούσας θρησκείας. Το κράτος δηλαδή τελεί ένα είδος προσηλυτισμού, όχι αθέμιτου κατ' αρχήν, αλλά το ίδιο επικίνδυνου και μάλιστα μαζικού αφού βρίσκεται σε θέση ισχύος με τον κρατικό μηχανισμό του σχολείου ή του

69 Γνωμοδότηση Μανωλεδάκη, «Υποχρέωση προσευχής στο στρατό», «Αρμενόπουλος», 1981, σελ. 14-15

70 Κυριαζόπουλος Κυρ., «Περιορισμοί στην ελευθερία διδασκαλίας των μειονοτικών θρησκευμάτων», Σάκκουλας, 1999, Θεσσαλονίκη, σελ. 360-361

71 Σταύρου Στ., «Η θρησκευτική ελευθερία και η ελευθερία έκφρασης», Το Σύνταγμα, τευχ. 6/2002

στρατού. Η κατήχηση θα έπρεπε να γίνεται μόνο από τις εκκλησίες των διαφόρων θρησκειών χωρίς να επωφελείται η επικρατούσα.

Εκτός από τις συνταγματικές διατάξεις βέβαια έχουν αναπτυχθεί στα πλαίσια του κράτους θρησκευτικές πρακτικές που, χωρίς να τις επιβάλλει κάποιος νόμος, παγιώνουν την επικρατούσα θρησκεία. Αναφερόμαστε σε μια «θρησκευτικοποίηση» (αγιασμοί) ορισμένων καθαρὰ πολιτειακών εκδηλώσεων, όπως η έναρξη της Συνόδου της Βουλής των Ελλήνων, στις οποίες κατ' ανάγκη μετέχουν και ετερόθρησκοι ή μη θρησκευόμενοι⁷². Η οργάνωση των θρησκευτικών αυτών τελετών είναι βεβαίως μια απόδοση τιμής στην ορθόδοξη εκκλησία και τον ιστορικό της ρόλο και η συμμετοχή όμως στο θρησκευτικό αυτό μέρος δεν είναι υποχρεωτική για όποιον έχει συνειδησιακό πρόβλημα. Όμως η μη συμμετοχή μπορεί να συνιστά δυσμενή διάκριση ή έμμεση αποκάλυψη των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Εδώ πρέπει να αναφέρουμε και τον προβληματισμό που επικράτησε σε ξένα ανώτατα ή συνταγματικά δικαστήρια ως προς τα θρησκευτικά σύμβολα σε δημόσιους χώρους⁷³. Χριστιανικά σύμβολα όπως εικόνες και σταυροί βρίσκονται κατά κόρον σε δημόσιους χώρους και κυρίως σε χώρους όπου λειτουργούν δημόσιες αρχές (δικαστήρια, σχολεία, δημόσιες υπηρεσίες). Επίσης, η τήρηση του ορθόδοξου εορτολογίου στα σχολεία και τις δημόσιες υπηρεσίες αποτελεί ένα μέσο κατεύθυνσης προς όφελος της επικρατούσας θρησκείας. Το μονοπώλιο αυτό φαίνεται να εξυπηρετεί την ιδεολογική και πολιτική νομιμοποίηση του πολιτικο-εκκλησιαστικού συστήματος εξουσίας στις συνειδήσεις των πολιτών⁷⁴, κάτι από το οποίο επωφελείται βέβαια η επικρατούσα θρησκεία ως η πιο νομιμοποιημένη κοινωνικοπολιτικά.

Όταν το κράτος δίνει το προβάδισμα σε μια θρησκεία δίνοντάς της το ελεύθερο να δρα μέσα από τους μηχανισμούς του, παραβιάζει την αρχή της ισότητας και την θρησκευτική ελευθερία. Και αυτό συμβαίνει ακόμα κι αν η θρησκεία αυτή είναι η «επικρατούσα». Η στατιστική υπεροχή της δεν αποτελεί ορθό επιχείρημα καθώς οι αντιλήψεις των πολιτών αλλάζουν στα πλαίσια διαφόρων συγκυριών και πρέπει να έχουν το ελεύθερο να αλλάζουν χωρίς να τις κρατάει δέσμιες η στατιστική υπεροχή μιας θρησκείας σε μια δεδομένη ιστορική συγκυρία. Το ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία αποτέλεσε πόλο συσπείρωσης των Ελλήνων κατά την Τουρκοκρατία και την επανάσταση του 1821 δεν σημαίνει πως ταυτίζεται με τον ελληνισμό πόσο μάλλον με το ελληνικό κράτος. Η αρχή της πλειοψηφίας είναι εντελώς απρόσφορη για την ερμηνευτική προσέγγιση των ατομικών δικαιωμάτων⁷⁵. Οι στατιστικές αλλάζουν

72 Σταθόπουλος Μ., Συνέντευξη στην «Ελευθεροτυπία», 12/5/2005

73 Βενιζέλος Ευαγ., «Οι σχέσεις κράτους και εκκλησίας ως σχέσεις συνταγματικώς ρυθμισμένες», Παρατηρητής, 2000, Θεσσαλονίκη, σελ. 154

74 Κυριαζόπουλος Κυρ., «Περιορισμοί στην ελευθερία διδασκαλίας των μειονοτικών θρησκευμάτων», Σάκκουλας, 1999, Θεσσαλονίκη, σελ.353

75 Κυριαζόπουλος Κυρ., «Περιορισμοί στην ελευθερία διδασκαλίας των μειονοτικών θρησκευμάτων», Σάκκουλας, 1999, Θεσσαλονίκη, σελ 379

και πρέπει να το κράτος να τις αφήνει να αλλάζουν, διαφορετικά απομακρύνεται από την έννοια της θρησκευτικής ουδετερότητας και χρωματίζεται. Και έχουμε ήδη αναφέρει πως όταν συμβαίνει αυτό δεν μπορεί να εγγυηθεί τις ελευθερίες του Σ 13.1 ούτε να εκπληρώσει την παιδευτική αποστολή της ανάπτυξης θρησκευτικής συνείδησης των πολιτών αφού το ίδιο την καταπατά.

3..ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ-ΠΡΟΣΗΛΥΤΙΣΜΟΣ

Η οικογένεια συνιστά θεσμό αναγνωρισμένο από το νομοθέτη ενώ η θρησκευτική ελευθερία συνιστά ατομικό δικαίωμα. Θα πρέπει λοιπόν να δούμε αν και κατά πόσο η θρησκευτική ελευθερία κατά την θεσμική προσαρμογή της στα πλαίσια του θεσμού της οικογένειας υφίσταται αιτιώδεις περιορισμούς.

ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕΤΑΞΥ ΣΥΖΥΓΩΝ

Από το άρθρο 1386 του ΑΚ που διαμορφώνει την υποχρέωση για έγγαμη συμβίωση φαίνεται πως οι θρησκευτικές επιλογές δεν αποτελούν αντικείμενο κοινής απόφασης των συζύγων. Αντίθετα, είναι προσωπικό ζήτημα άμεσα συνδεδεμένο με την προσωπικότητα του κάθε συζύγου. Συνεπώς, προσηλυτισμός μεταξύ συζύγων μπορεί κάλλιστα να στοιχειοθετηθεί.

ΣΧΕΣΕΙΣ ΓΟΝΕΩΝ-ΤΕΚΝΩΝ

Όσον αφορά στα τέκνα, το δικαίωμα επιλογής θρησκείας (βάπτιση) και θρησκευτικής εκπαιδύσεως των ανηλίκων ανήκει στους γονείς τους και αποτελεί κομμάτι της γονικής μέριμνας⁷⁶ (ΑΚ 1512, 1517). Οι γονείς λοιπόν δεν διαπράττουν προσηλυτισμό απέναντι στα παιδιά τους όταν επιλέγουν αντί αυτών θρησκεία.

Υπάρχει βέβαια και η άποψη που θέλει την βάπτιση του τέκνου με πρωτοβουλία των γονέων να συνιστά καταπάτηση της θρησκευτικής ελευθερίας του τέκνου. Δηλαδή, η επιλογή θρησκεύματος θα έπρεπε να γίνεται από το ίδιο το άτομο όταν ενηλικιωθεί χωρίς να προκαθορίζεται με κανένα τρόπο από αυτήν την «προεπιλογή» εκ μέρους των γονέων. Αντιθέτως μάλιστα οι γονείς θα έπρεπε να είναι οι φύλακες της θρησκευτικής ελευθερίας των ανηλίκων, να εξασφαλίζουν δηλαδή το ανεπηρέαστο του πνεύματός τους από απόπειρες προσηλυτισμού και την ίση ενημέρωσή τους σχετικά με τα δόγματα των διαφόρων θρησκειών. Η άποψη αυτή αποθεώνει την ελευθερία του ατόμου και καταλήγει πως η βάπτιση είναι πάντοτε εξαναγκαστική αφού κανένα τέκνο δεν είναι σε θέση να συμφωνήσει ή να διαφωνήσει με αυτήν. Και καθώς ο εξαναγκασμός θεωρείται προσηλυτισμός, η βάπτιση αποτελεί επίσης προσηλυτισμό και είναι απαγορευμένη, δεν περιέχεται δηλαδή στην έννοια της γονικής μέριμνας, ίσα ίσα στην έννοια της γονικής μέριμνας περιέχεται η μη τέλεση βάπτισης του τέκνου. Υποστηρίζεται πως θα ήταν θεωρητικά ορθότερο όσο το παιδί είναι ανήλικο, να αφήνεται σε μια κατάσταση θρησκευτικής (και

76 Δαγτόγλου Π.Δ., «Ατομικά Δικαιώματα», Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2005, σελ. 447

ιδεολογικής γενικότερα) ουδετερότητας για να αποφασίσει τους προσανατολισμούς του ανεπηρέαστο όταν ωριμάσει και ενηλικιωθεί.

Τα πλεονεκτήματα αυτής της άποψης όμως είναι μόνο θεωρητικά. Εκτός του ότι είναι εξωπραγματική, είναι και υπεραπλουστευμένη. Στην πράξη το παιδί θα δεχθεί αναπόφευκτα έστω σε λανθάνουσα μορφή τις θρησκευτικές επιδράσεις του περιβάλλοντός του. Άλλωστε, το γεγονός πως η φοίτησή του στο σχολείο είναι υποχρεωτική εξουδετερώνει πρακτικώς, εν' όψει της επιταγής του Σ16.2 σε συνδυασμό με την εκπαιδευτική νομοθεσία την τυχόν αντίθετη τοποθέτηση του οικογενειακού περιβάλλοντος.

Ας επιστρέψουμε λοιπόν στην άποψη που ο θρησκευτικός προσανατολισμός και η κατήχηση του τέκνου αποτελούν κομμάτι της γονικής μέριμνας. Η επιλογή θρησκείας και θρησκευτική εκπαίδευση των ανηλίκων τέκνων αποτελεί σοβαρή απόφαση που επηρεάζει κρίσιμα τη ζωή του τέκνου και περιλαμβάνεται στις κοινές για τον έγγαμο βίο αποφάσεις έστω κι αν ένας από τους δύο γονείς ασκεί μόνος τη γονική μέριμνα. Αυτό σημαίνει πως απαιτείται συμφωνία και των δύο γονιών ακόμα κι αν έχουν πάρει διαζύγιο και τη γονική μέριμνα ασκεί ο ένας⁷⁷.

Στην επιλογή του θρησκευόμενου και θρησκευτική ανατροφή του τέκνου σύμφωνα με τις πεποιθήσεις των γονέων του, δεν επιτρέπεται η επέμβαση του δικαστηρίου. Μόνο κατ' εξαίρεση επιτρέπεται η δικαστική επέμβαση, στην περίπτωση κατά την οποία η άσκηση της γονικής μέριμνας γίνεται καταχρηστικά, καθώς υπερβαίνει τα όρια που χαράσσουν τα χρηστά ήθη σύμφωνα με το άρθρο 281 Α.Κ. και το άρθρο Σ 5 §1. Δεν αρκεί η θρησκευτική ανατροφή να είναι αντίθετη με τα δόγματα της αναγνωρισμένης ή γνωστής θρησκείας. Πρέπει να είναι και αντίθετη προς την κρατούσα και σύμφωνη προς τον πολιτισμό της χώρας διαμορφωθείσα ηθική. Το κατά πόσο η συγκεκριμένη συμπεριφορά των γονέων αποτελεί κατάχρηση δικαιώματος πρέπει να κριθεί με κριτήρια διαφορετικά απ' ότι στις άλλες περιπτώσεις, αλλιώς η δίωξη αυτής της συμπεριφοράς θα συνιστά παρεμπόδιση του δικαιώματος της θρησκευτικής εκπαίδευσης.

Εάν υπάρχει διαφωνία των γονέων κατά την άσκηση της γονικής μέριμνας, τότε αποφασίζει το δικαστήριο με γνώμονα το συμφέρον των τέκνων (ΑΚ1511-1512). Εδώ όμως ανακύπτει το ζήτημα με ποια κριτήρια θα διαπιστώσει το δικαστήριο τι επιβάλλει το συμφέρον του παιδιού σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, ειδικότερα δε αν πρόκειται για παιδί γονέων διαφορετικού δόγματος ή θρησκευόμενου, πώς θα επιλέξει να δώσει στο παιδί το δόγμα ή το θρήσκευμα του ενός από τους δύο γονείς. Η επιλογή αυτή δεν μπορεί να στηριχθεί σε συγκρίσεις της δογματικής διδασκαλίας των θρησκειών που πρεσβεύουν οι γονείς, αλλά στην εκτίμηση του ποιο απ' τα δύο δόγματα παρουσιάζει τα περισσότερα πλεονεκτήματα για το παιδί. Βασική σημασία έχουν οι θρησκευτικές πεποιθήσεις του κοινωνικού περιβάλλοντος μέσα στο οποίο προορίζεται να ζήσει το παιδί. Και εδώ το κοινωνικό περιβάλλον πρέπει να νοηθεί με την πολύ στενή του έννοια, δηλαδή ως οικογενειακό περιβάλλον,

77 Κουμάντος Γ., «Οικογενειακό Δίκαιο», Αθήνα, 1989, σελ. 143

γιατί αν νοηθεί με την ευρεία έννοια, τότε θα όφειλε το δικαστήριο να επιλέξει για το συμφέρον του παιδιού την επικρατούσα θρησκεία, αν όχι λόγω της αμφισβητούμενης από το Σύνταγμα του 1975 προνομιακής της θέσης, πάντως όμως λόγω της αριθμητικής της υπεροχής.

Η έννοια του «συμφέροντος των τέκνων» στην απόφαση 245/1986, μη ανάθεση γονικής μέριμνας σε χιλιάστρια μητέρα:

Είναι δυνατή η ανάθεση της αποκλειστικής γονικής μέριμνας των ανηλίκων τέκνων στον πατέρα με αποκλεισμό της εν διαστάσει συζύγου που έχει προσχωρήσει στις τάξεις του Χιλιασμού, αναπτύσσοντας έντονη και αδιάλειπτη δραστηριότητα υπέρ αυτού και εξωθώντας τα ανήλικα τέκνα της σε προσηλυτιστικά έργα για χάρη της οργάνωσης. Παράλληλα, η τυχόν ανάθεση στη μητέρα της γονικής μέριμνας εκτός των παραπάνω, συνεπάγεται και αυξημένο κίνδυνο της υγείας και ζωής των τέκνων, εκ του ότι εάν ποτέ αυτά τραυματίζονταν και χρειάζονταν μετάγγιση αίματος για να σωθούν, η μητέρα θα έκανε το παν για να την αποτρέψει, καθώς ο Χιλιασμός την απαγορεύει αυστηρά στα μέλη του. Έτσι, η μητέρα θα γινόταν πρόξενος θανάτου ή σοβαρής βλάβης της υγείας των τέκνων της, καθώς η διάταξη του άρθρου 1534 του Α.Κ. δεν είναι πάντοτε δυνατόν να εφαρμοσθεί με επιτυχία ιδίως σε επείγουσες περιπτώσεις. Το συμφέρον των τέκνων επιβάλλει την ανάθεση της επιμέλειας τους στον γονέα εκείνο, ο οποίος προσφέρει τις σοβαρότερες εγγυήσεις προστασίας της σωματικής και ψυχικής τους υγείας.

Με παρόμοιο σκεπτικό το δικαστήριο μπορεί ακόμα να αποφασίσει η θρησκευτική διαπαιδαγώγηση να μην ασκείται από κανένα γονέα.

Όταν υπάρχει διάσταση μεταξύ των γονέων σχετικά με το με ποια θρησκεία πρέπει να ανατραφούν τα τέκνα, οι γονείς οφείλουν να απέχουν από οποιαδήποτε θρησκευτική διαπαιδαγώγηση. Η συγκεκριμένη ρύθμιση είναι απαραίτητη, προκειμένου να διατηρηθεί ο σεβασμός των τέκνων προς τους γονείς, να μη διαταραχθεί περαιτέρω η οικογενειακή ενότητα, να μην εισέλθουν σε δίλημμα τα τέκνα να επιλέξουν ένα από τους δύο γονείς, εφόσον θα ακολουθήσουν την πίστη του, και να απορρίψουν τον άλλον. Παράλληλα με τη ρύθμιση αυτή διαφυλάσσεται η θρησκευτική ελευθερία των τέκνων, σύμφωνα με τα άρθρα 13 του Συντάγματος, 281 του Α.Κ. και 1511-2 του Α.Κ., που λόγω της ανωριμότητας και απειρίας τους δεν μπορούν να αποφασίσουν για το συγκεκριμένο ζήτημα. Περιορίζεται, συνεπώς, το δικαίωμα άσκησης της γονικής μέριμνας προς χάριν της θρησκευτικής ελευθερίας των τέκνων .

Παρά το δικαίωμα των γονέων για θρησκευτική εκπαίδευση των τέκνων τους, μπορεί ο γονέας να διαπράξει προσηλυτισμό εις βάρος του ανήλικου παιδιού του. Στην νομολογία οι περιπτώσεις είναι σπάνιες. Ο Άρειος Πάγος έχει δεχτεί πως ο πατέρας μπορεί να διαπράξει απαγορευμένο προσηλυτισμό εις βάρος του ανήλικου παιδιού του⁷⁸ (Α.Π. 1326/48, Θέμις 1949, 155).

Ο προσηλυτισμός ανηλίκων από τους γονείς απαγορεύεται ρητά από το άρθρο 13 §2 του Συντάγματος και συνιστά κατάχρηση (281 Α.Κ.) του δικαιώματος της γονικής μέριμνας. Προσηλυτισμός ανήλικου τέκνου μπορεί να

78 Δαγτόγλου Π.Δ., «Ατομικά Δικαιώματα», Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2005, σελ. 447

υπάρξει για παράδειγμα εφόσον αυτό έχει βαπτισθεί κατά το Ορθόδοξο Δόγμα και έχει αποκτήσει τη συγκεκριμένη θρησκεία στην ακόλουθη περίπτωση: Η μητέρα, η οποία οδηγεί το ανήλικο τέκνο της σε εντευκτήριο της «Ελεύθερης Αποστολικής Εκκλησίας της Πεντηκοστής», όπου ο ιερέας εκμεταλλεζόμενος την απειρία και ανωριμότητα του τέκνου της προσπαθεί να διεισδύσει στην θρησκευτική του συνείδηση, παρέχει απλή βοήθεια και συνδρομή στο έγκλημα του προσηλυτισμού. Εάν ο πατέρας, που είναι Μάρτυρας του Ιεχωβά, έχει κατηχήσει το ανήλικο τέκνο του στην αίρεση του Χιλιασμού, δεν διαπράττει το έγκλημα του προσηλυτισμού οδηγώντας αυτό σε συγκεντρώσεις, στις οποίες αναπτύσσονται οι διδασκαλίες των Μαρτύρων του Ιεχωβά. Εάν, όμως, το τέκνο του έχει κατηχηθεί είτε με δική του πρωτοβουλία είτε κατόπιν συμφωνίας με τη σύζυγο του στην ορθόδοξη Χριστιανική θρησκεία, οδηγώντας αυτό σε συγκεντρώσεις για να παρακολουθήσει τις διδασκαλίες και τα κηρύγματα των Χιλιαστών, διαπράττει αξιόποιο προσηλυτισμό, διότι εξαιτίας της καταχρήσεως, της απειρίας κι εμπιστοσύνης προς αυτού του ανηλικού τέκνου, όπως και με την κατάχρηση της πνευματικής αδυναμίας του λόγω της ανηλικότητας του, προσπαθεί και μάλιστα έμμεσα να διεισδύσει στη θρησκευτική συνείδηση του ανηλικού τέκνου, με το σκοπό μεταβολής της. Χαρακτηριστική είναι και η απόφαση 480/1992 του Άρειου Πάγου⁷⁹ που επικύρωσε την απόφαση 533/1991 του Τριμελούς Εφετείου Θράκης στοιχειοθετώντας προσηλυτισμό ανήλικων παιδιών από αιρετικό κάτοικο Καβάλας και τη μητέρα τους επίσης αιρετική. Ο Άρειος Πάγος απεφάνθη πως «το τέκνο έστω και ανήλικο, εφόσον έχει βαπτισθεί κατά το ορθόδοξο δόγμα, έχει αποκτήσει τη θρησκεία αυτή κατά τους εφαρμοστέους ως προς τα έννομα αποτελέσματα της βάπτισης Ιερούς Κανόνες. Άρα το έγκλημα του προσηλυτισμού νοείται εις βάρος παιδιών νεαρής ηλικίας, εφόσον έχουν βαπτισθεί και λάβει μια θρησκεία»⁸⁰. Εδώ πρέπει να παρατηρήσουμε όμως πως για την αξιολόγηση της πράξης του ενός ή και των δύο γονέων πρέπει να χρησιμοποιηθούν όχι τα κοινά κριτήρια, αλλά το κατά πόσο η συγκεκριμένη συμπεριφορά αποτελεί κατάχρηση δικαιώματος, αλλιώς η δίωξη της θα συνιστά παραβίαση του δικαιώματος στην θρησκευτική εκπαίδευση.

Συνεπώς, απαγορεύεται η καταχρηστική άσκηση του δικαιώματος της γονικής μέριμνας προς χάριν της θρησκευτικής ελευθερίας των τέκνων του άρθρο 13 §1 του Συντάγματος, της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας των τέκνων σύμφωνα με το άρθρο 5 §1 του Συντάγματος και τέλος για την προάσπιση της παιδικής ηλικίας κατά το άρθρο 21 §1 του Συντάγματος.

ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΓΟΝΕΩΝ ΚΑΙ ΥΠΟΧΡΕΩΣΗΣ ΚΡΑΤΟΥΣ

79 Λιόσης Σ., «Προσηλυτισμός: θεωρία-διαδικασία-πρακτική, πεντηκοστιανοί στην Πολεμική Αεροπορία», Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2008, σελ. 30

80 Ποιν.Χρον, ΜΒ', 1992, σελ. 558

Η υποχρέωση του κράτους να παρέχει παιδεία προς ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών δεν μπορεί να νοηθεί ως ανταγωνιζόμενη την ελευθερία των γονέων να αποφασίζουν αν και ποια θρησκευτική εκπαίδευση θα δώσουν στο παιδί τους. Η συνταγματική επιταγή του Σ16.2 εκπληρώνεται με την πρόβλεψη θρησκευτικής διδασκαλίας και αναγνωρίζεται παράλληλα στους γονείς το δικαίωμα να αποσύρουν τα παιδιά τους από αυτήν όπως και από τον σχολικό εκκλησιασμό και την σχολική προσευχή. Το δικαίωμα αυτό προκύπτει από την ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως που οι γονείς ασκούν και εν ονόματι του ανήλικου τέκνου τους⁸¹. Η άποψη αυτή ενισχύεται και από τη ρητή κατοχύρωση του δικαιώματος των γονέων να καθορίζουν την θρησκευτική εκπαίδευση των παιδιών τους, που περιέχεται στις διεθνείς διακηρύξεις των δικαιωμάτων του ανθρώπου, όπως η ΕΣΔΑ που είχε μάλιστα επικυρωθεί πολύ πριν την ψήφιση του Συντάγματος του 1975. Επίσης, σε αντίθεση με το κράτος, οι γονείς μπορούν να μεταδώσουν στα παιδιά τους και αθείστικες αντιλήψεις αφού δεν ισχύει για ιδιώτες το Σ16.2.

4..ΠΡΟΣΗΛΥΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΟΜΜΑΤΙΚΗ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ

Είναι αλήθεια πως το Σύνταγμα δεν κατοχυρώνει ρητώς την ελευθερία της συνειδήσεως γενικά, όπως τα περισσότερα σύγχρονα συντάγματα, αλλά ειδικά την ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως. Αντιθέτως, οι διεθνείς συμβάσεις των δικαιωμάτων του ανθρώπου κατοχυρώνουν την ελευθερία της σκέψεως, συνειδήσεως και θρησκείας. (Η διεύρυνση αυτή της προστασίας με τις διεθνείς συμβάσεις γίνεται εσωτερικό δικαίο με βάση το Σ28.1). Βέβαια, σύμφωνα με το Δαγτόγλου, το γεγονός ότι το Σύνταγμα κατοχυρώνει στο άρθρο 13 την ελευθερία της θρησκευτικής μόνο συνειδήσεως δεν σημαίνει ότι αφήνει ακατοχύρωτη την ελευθερία της συνειδήσεως εν γένει. Αυτή περιλαμβάνεται ακόμα και στο άρθρο 2.1 καθώς η ελευθερία συνειδήσεως πρέπει να θεωρηθεί ως συστατικό στοιχείο της αξίας του ανθρώπου. Απλώς το Σύνταγμα εγγυάται το minimum και δεν ορίζει το maximum της προστασίας.

Σχετικά με το θέμα μας, έχουμε καταλήξει πως ο προσηλυτισμός απαγορεύεται ως προσβολή του δικαιώματος στην θρησκευτική ελευθερία. Με βάση τα παραπάνω όμως δεν μπορούμε παρά να προχωρήσουμε τη σκέψη μας. Αν είναι παράνομη η «δόλια και μεθοδευμένη προσπάθεια διείσδυσης στη θρησκευτική συνείδηση του ατόμου», τότε παράνομη θα πρέπει να είναι και η δόλια και μεθοδευμένη προσπάθεια διείσδυσης στην συνείδηση του ατόμου γενικώς, όχι μόνο στην θρησκευτική, καθώς και αυτή προστατεύεται. Εδώ βέβαια πρέπει να αναφέρουμε το εξής: Ανάμεσα στις διατάξεις του Σ13 και των άρθρων 9 της ΕΣΔΑ και 18 του Διεθνούς Συμφώνου υπάρχει κατ' αρχήν, αλλά όχι πλήρους ομοφωνία. Εκτός του ότι οι τελευταίες κατοχυρώνουν γενικώς την ελευθερία της συνειδήσεως, αυτές οι διεθνείς συμβάσεις δεν περιέχουν τη συνταγματική απαγόρευση του προσηλυτισμού. Αν δεχτούμε λοιπόν πως στην ελληνική έννομη τάξη ισχύει η προστασία όπως περιγράφεται στις δύο διεθνείς συνθήκες (Σ28.1), τότε δεν μπορούμε να δεχτούμε την ύπαρξη προσηλυτισμού σε περίπτωση σχετική με την ελευθερία

81 Δαγτόγλου Π.Δ., «Ατομικά Δικαιώματα», Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2005, σελ. 448

συνείδησης γενικά, παρά μόνο σε περίπτωση σχετική με την ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης. Αν από την άλλη δεχτούμε πως η ελευθερία συνειδήσεως προστατεύεται και στο Σύνταγμα ως *maximum* αν και δεν βρίσκεται σε αυτοτελές άρθρο (κρατούσα άποψη), τότε μπορούμε να υποστηρίξουμε πως η απαγόρευση του προσηλυτισμού που έχει τεθεί για να εγγυηθεί το *minimum* προεκτείνεται στην προστασία του *maximum*. Δηλαδή, όπως απαγορεύεται η θρησκευτική προπαγάνδα (προσηλυτισμός), θα έπρεπε να απαγορεύεται και η προπαγάνδα κάθε τύπου, όπως για παράδειγμα η κομματική προπαγάνδα όταν αποτελεί «με αθέμιτα μέσα προσπάθεια διείσδυσης στην πολιτική συνείδηση του ατόμου». Αν διακρίνουμε ανάμεσα στις δύο μορφές, απαγορεύοντας μόνο τον θρησκευτικό προσηλυτισμό, τότε μοιάζει σαν να προστατεύουμε περισσότερο την ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης απ' ό τι την ελευθερία συνειδήσεως σε κάθε έκφασή της, κάτι που βρίσκει αντίθετο τον Δαγτόγλου.

Δ) Συμπεράσματα

Από την παρούσα εργασία καταλήγουμε πως η συνταγματική απαγόρευση του προσηλυτισμού οριοθετεί (και δεν περιορίζει) το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας, χωρίς να διαχωρίζει την επικρατούσα από τις υπόλοιπες γνωστές θρησκείες.

Ο νόμος 1363/1938 θέτει πρόβλημα αντισυνταγματικότητας το οποίο έχει επισημανθεί έστω και εμμέσως από το ΕΔΔΑ, με συνέπεια να επηρεάσει προς την σωστή κατεύθυνση και τη νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων.

Η απαγόρευση του προσηλυτισμού εφαρμοζόμενη στις διάφορες ειδικές σχέσεις υφίσταται μια θεσμική προσαρμογή.

Στις σχέσεις γονέων-τέκνων, η θρησκευτική εκπαίδευση των παιδιών αποτελεί μέρος της γονικής μέριμνας. Για να στοιχειοθετηθεί προσηλυτισμός θα πρέπει να εντοπίσουμε κατάχρηση του δικαιώματος των γονέων στην θρησκευτική εκπαίδευση των παιδιών.

Στους κρατικούς μηχανισμούς με το σύστημα της «νόμω κρατούσης πολιτείας», υπάρχει το πρόβλημα της πρωτοκαθεδρίας της επικρατούσας θρησκείας, κάτι που δεν συνάδει με το αίτημα για θρησκευτική ουδετερότητα του κράτους. Μια μερικώς ικανοποιητική λύση στα σχολεία είναι το «δικαίωμα απαλλαγής» από το μάθημα των θρησκευτικών ενώ ορθότερα το πρόγραμμα σπουδών θα έπρεπε να διαμορφωθεί έτσι ώστε να υπάρχει μάθημα θρησκευτικών πολιτιστικού και ενημερωτικού περιεχομένου. Το κράτος εκπληρώνει την συνταγματική επιταγή για θρησκευτική ελευθερία μέσω της τηρήσεως θρησκευτικά ουδέτερης στάσης ως προς τις κρατικές του λειτουργίες οι οποίες απευθύνονται σε όλους τους πολίτες.

Σχετικά με την κομματική προπαγάνδα, παρατηρούμε διαφορετική αντιμετώπιση του νομοθέτη της ίδιας συμπεριφοράς αφ ενός όταν αφορά στην θρησκευτική ελευθερία και αφ ετέρου όταν αφορά στην ελευθερία συνείδησης εν γένει. Παρ' ό τι προκύπτει και από τις γενικές ρήτρες, η

απαγόρευση του προσηλυτισμού έχει τεθεί και γραπτώς στο Σύνταγμα, σε αντίθεση με την κομματική προπαγάνδα που δεν απαγορεύεται γραπτώς.

Ε) Περίληψη

Η απαγόρευση του προσηλυτισμού στο άρθρο 13.2 του Συντάγματος έχει τεθεί για να προστατεύσει την θρησκευτική ελευθερία ως ατομικό δικαίωμα. Στην απαγόρευση συνεπώς περιλαμβάνεται και ο προσηλυτισμός υπέρ της επικρατούσας θρησκείας. Ο ποινικός νόμος περί προσηλυτισμού τον τιμωρεί μόνο όταν γίνεται σε βάρος της επικρατούσας θρησκείας ενώ δεν μπορεί να εφαρμοστεί αναλογικά και σε βάρος των πιστών της ορθόδοξης εκκλησίας, γιατί αυτό απαγορεύεται από την αρχή *nullum crimen nulla poena sine lege* (Σ7). Καταλήγουμε λοιπόν πως ο ισχύων νόμος είναι αντισυνταγματικός και χρήζει τροποποίησης.

Πρόβλημα σχετικό με το άρθρο 13 του Συντάγματος είναι και αυτό της εναρμόνισης της θρησκευτικής ελευθερίας με την ύπαρξη επικρατούσας θρησκείας στη Ελλάδα και το σύστημα της «νόμω κρατούσης πολιτείας». Τόσο οι νόμοι, όσο και η πρακτικές δημιουργούν ένα κλίμα πρωτοκαθεδρίας και προώθησης της επικρατούσας θρησκείας μέσα από τις υπηρεσίες, τα σχολεία και γενικότερα όλους τους κρατικούς μηχανισμούς, κάτι που αποτελεί πλήγμα στην αρχή της θρησκευτικής ουδετερότητας του κράτους.

Θεσμική προσαρμογή του δικαιώματος έχουμε στην ειδική σχέση της οικογένειας. Τα ανήλικα τέκνα εκ των πραγμάτων δεν έχουν την ικανότητα επιλογής ή μη θρησκευόμενου. Ο νόμος λοιπόν εναποθέτει την άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας των τέκνων στους γονείς. Στα πλαίσια της γονικής μέριμνας επιλέγουν και θρησκεία για το παιδί τους. Προσηλυτισμός υπάρχει μόνο αν στοιχειοθετείται κατάχρηση του δικαιώματος των γονέων στη θρησκευτική εκπαίδευση των τέκνων τους. Με βάση την αντίθετη άποψη βέβαια και μόνο η επιλογή θρησκευόμενου εν ονόματι των τέκνων αποτελεί παραβίαση.

Τέλος, ως ερώτημα τίθεται το εάν υπάρχει αναλογία ανάμεσα στη σχέση προσηλυτισμός-ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης και στη σχέση κομματική προπαγάνδα-ελευθερία συνείδησης. Αν υπάρχει αντιστοιχία μεταξύ των δύο σχέσεων, διερωτόμαστε γιατί το σύνταγμα αποκλείει μια συμπεριφορά από την έννοια της θρησκευτικής ελευθερίας ενώ την ίδια συμπεριφορά την εντάσσει στο περιεχόμενο του δικαιώματος της ελευθερίας συνειδήσεως-διάδοσης πεποιθήσεων. Βλέπουμε λοιπόν πως ο τρόπος που ο συνταγματικός νομοθέτης αντιμετωπίζει δύο συγγενή δικαιώματα (στην ΕΣΔΑ) είναι διαφορετικός. Ακόμα κι αν η απαγόρευση του προσηλυτισμού και άρα και της κομματικής προπαγάνδας προκύπτει από τις γενικές ρήτρες, ο νομοθέτης έχει επιλέξει μόνο στην πρώτη περίπτωση να την επαναλάβει γραπτώς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βιβλία

1. Βενιζέλος Ευαγ. , «Οι σχέσεις κράτους και εκκλησίας ως σχέσεις συνταγματικώς ρυθμισμένες», Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 2000
2. Δαγτόγλου Π. , «Ατομικά Δικαιώματα», Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2005
3. Δημητρόπουλος Α. , «Συνταγματικά Δικαιώματα-Γενικό Μέρος», Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2005
4. Δημητρόπουλος Α., «Συνταγματικά Δικαιώματα-Ειδικό Μέρος», Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2007
5. Κουμάντος, «Οικογενειακό Δίκαιο», Αθήνα, 1989
6. Κτιστάκης Γ. , «Θρησκευτική ελευθερία και ΕΣΔΑ», Σάκκουλας, Αθήνα, 2004
7. Κυριαζόπουλος Κυρ. , «Περιορισμοί στην ελευθερία διδασκαλίας των μειονοτικών θρησκευμάτων», Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1999
8. Λιόσης Σ., «Προσηλυτισμός: θεωρία-διαδικασία-πρακτική, προσηλυτισμός στην Πολεμική Αεροπορία», Αντ.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2008
9. Λοβέρδος Α. , «Προσηλυτισμός: για την αντισυνταγματικότητα της σχετικής με τον προσηλυτισμό ποινικής νομοθεσίας», Κομοτηνή, 1986
10. Μανωλεδάκης Ι., «Η διαλεκτική έννοια των εννόμων αγαθών», 1973, σελ.75-76
11. Μαρίνος Αν. , «Η θρησκευτική ελευθερία», Αθήνα, 1972
12. Παναγόπουλος Ι., «Ανεξιθρησκεία και Προσηλυτισμός», Αθήνα, 1960
13. Πουλής Γ., «Το έγκλημα του προσηλυτισμού και η συνταγματική απαγόρευσή του», Νομοκανονικά 1, 2002
14. Σαρμάς Ι. , «Η συνταγματική και διοικητική νομολογία του ΣΤΕ», 1994
15. Σαρμάς Ι. , «Νομολογία ΕΔΔΑ και της Επιτροπής», Αντ.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1998
16. Τρωιάνος-Πουλής, «Εκκλησιαστικό Δίκαιο», Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2003

Άρθρα

1. Ανδρουλάκης, «Το αξιόποινο του προσηλυτισμού και η συνταγματικότητά του»
2. Κτιστάκης Γ. , «Θρησκευτικές μειονότητες», Το Σύνταγμα, τεύχος 2/2003
3. Κρίππας, «Το έγκλημα του προσηλυτισμού διά απόψεως ηθικής αυτουργίας», Ποιν.Χρον., Λ, 1980, σελ. 313
4. Μαρίνος Αν. , «Η έννοια του θρησκευτικού προσηλυτισμού κατά το νέο Σύνταγμα», Ελλ.Δνη, 25, 1984, σελ. 4
5. Μανωλεδάκης Ι., «Υποχρεωτική προσευχή στο στρατό», Αρμ., 1981, σελ. 14
6. Πετρόπουλος Κ. , «Έννοια και νόμοι περί προσηλυτισμού», Ορθόδοξη Ομάδα Δογματικής Έρευνας, www.oodegr.com
7. Πουλής Γ. , Ποιν.Χρον., ΛΓ, 1983, σελ. 222
8. Σιδέρης, «Οι τρόποι πραγμάτωσης της αντικειμενικής υποστάσεως του εγκλήματος του προσηλυτισμού», Ποιν.Χρον., ΜΓ, σελ. 16
9. Σταύρου Στ., «Ο προσηλυτισμός και το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας», Ποιν.Χρον., ΜΓ, σελ. 965
10. Σταύρου Στ. , «Η θρησκευτική ελευθερία και η ελευθερία της έκφρασης», Το Σύνταγμα, τεύχος 6/2002
11. Σταθόπουλος Μ. , συνέντευξη στην « Ελευθεροτυπία», 12/5/2005
12. Τσάτσος , «Γνωμοδοτικό σημείωμα για την έννοια του προσηλυτισμού», Δίκαιο και Πολιτική, τεύχος 15, σελ. 199
13. Τρωιάνος Σπ. , «Ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης και επικρατούσα θρησκεία», [myriobiblos](http://myriobiblos.com), www.myriobiblos.gr

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

1. 439/1930 ΑΠ, «Ο χιλιαστής της Άμφισσας».
2. 2950/1930 ΕφΑΘ (βούλευμα), Θέμις 1931 σελ. 103, «Ουνίτης αρχιερέας προσηλυτίζει».
3. 515/1931 ΑΠ (Τμ. Β'), Θέμις 1931 σελ. 557, «Διανομέας βιβλίων υβρίζει την εκκλησία».
4. 271/1932 ΑΠ (Τμ. Β'), Θέμις 1933 σελ. 19, «Φλογερή ομιλία οπαδού Ευαγγελιστών».
5. 317/1934 ΑΠ (Τμ. Β'), ΕΕΝ 1935 σελ. 107, «Ο ταραξίας αιρετικός του Ρεθύμνου».
6. 787/1935 ΕφΠατρών, ΕΕΝ 1936 σελ. 271, «Προσβολή θρησκείας- Προσηλυτισμός».
7. 1082/1946 ΑΠ (Τμ. Β'), Θέμις 1947 σελ. 149, «Προσηλυτισμός από χιλιαστές στη Νικήσιανη».
8. 1866/1951 ΣΤΕ (ΟΛΟΜ), Θέμις 1952 σελ. 116, «Ο ανάπηρος χιλιαστής».
9. 441/1952 ΑΠ (Τμ. Β'), Θέμις 1953 σελ. 18, «Οι χιλιαστές προσηλυτιστές της Καρδίτσης».
10. 137/1953 ΑΠ, Ποιν. Χρ. 1953 σελ. 316, «Χιλιαστής προσηλυτίζει ανήλικο».
11. 59/1956 ΑΠ (ΟΛΟΜ), ΝοΒ 1956 σελ. 736, «Προσηλυτισμός με θύματα ιερείς».
12. 881/1962 ΣΤΕ (ΟΛΟΜ), Αρχείο αποφάσεων ΣΤΕ 1962, «Υπόθεση Ευαγγελιστών Καρδίτσομαγούλας».
13. 2018/1965 ΣΤΕ (ΟΛΟΜ), Αποφάσεις ΣΤΕ 1965 σελ. 2518, «Υπόθεση Μεθοδιστών Καματερού».
14. 721/1969 ΣΤΕ (ΟΛΟΜ), Αποφάσεις ΣΤΕ 1969 σελ. 939, «Υπόθεση Δαμαλά Νάξου».
15. 53/1973 ΑΠ, Ποιν. Χρ. 1973 σελ. 367, Υπόθεση «Αντβενιστών της Έβδομης Ημέρας».
16. 409/1977 ΣΤΕ, Αρχείο Νομολογίας 1977 σελ. 412, Το Σ 1977 σελ. 475, «Υποψήφιος χωροφύλακας. Θρησκευτική ελευθερία. Χωροφυλακή. Θεσμική εφαρμογή».
17. 3796/1979 ΕφΑΘ, ΝοΒ 1979 σελ. 508, «Υπόθεση του καθηγητή της φιλοσοφίας του δικαίου».
18. 2484/1980 ΣΤΕ (Τμ. Δ'), «Υπόθεση ευκτήριου οίκου Μαρτύρων του Ιεχωβά».
19. 672/1982 ΑΠ (ΟΛΟΜ), Ποιν. Χρ. σελ. 308, «Άρνηση όρκου».
20. 728/1983 ΑΠ, Ποιν. Χρ. σελ. 937, «Υπόθεση προσηλυτίζου-σας μητέρας».
21. 66/1984 ΑΠ (Τμ. Α'), ΕΕΝ 1985 σελ. 180, «Υπόθεση δωρεάς προς την Ιερά Μητρόπολη Αθηνών».
22. 3669/1985 ΣΤΕ (Τμ. Δ'), ΝοΒ 1986 σελ. 604, «Υπόθεση ευκτήριου οίκου της

- Ελεύθερης Αποστολικής Εκκλησίας της Πεντηκοστής στη Χαλκιδική».
23. 3533/1986 ΣτΕ, Αρμ. 1987 σελ. 244, ΕΕΝ 1987 σελ. 53, «Μάρτυρες Ιεχωβά. Διορισμός εκπαιδευτικού (καθηγητή φιλολόγου) στη μέση εκπαίδευση».
 24. 749/1987 ΣτΕ (Τμ. Δ'), «Υπόθεση των Αναγεννημένων Χριστιανών».
 25. 17115/1988 ΜΠρ Αθ., Δ/νη 1989 σελ. 1375, ΕΕΝ 1989 σελ. 149, ΝοΒ 1989 σελ. 270, Κινηματογραφική ταινία «Ο Τελευταίος Πειρασμός».
 26. 299/1988 ΔΕΦΑΘ, ΔΔίκη 1989 σελ. 83, «Αποκλεισμός διορισμού ως δασκάλων της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης Ελλήνων πολιτών άθεων ή αλλοθρήσκων ή χριστιανών άλλου δόγματος».
 27. 3269/1989 Τριμ. Εφ. Θεσσαλ., Αρμεν. 1990 σελ. 666, «Υπόθεση μάρτυρα αρνούμενου να ορκιστεί».
 28. 2350/1990 ΣτΕ (Τμ. Δ'), «Υπόθεση του ευκτήριου οίκου της Ελεύθερης Ευαγγελικής Εκκλησίας στο Αγρίνιο».
 29. 7-12-1990/1990 ΕΕΑΔ, Υπεράσπιση 1992, σελ. 399, «Προσηλυτισμός. Αοριστία άρθρου 4 ν. 1363/38 ως προς τον περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας. Ερμηνεία άρθρων 7, 9, 10 της Σύμβασης Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων».
 30. 1444/1991 ΣτΕ, ΕΔΔ 1991 σελ. 377 επ., «Άδεια με την οποία επιτράπη σε παλαιοημερολογίτη κληρικό η ανέγερση Ιερού Ναού και Ησυχαστηρίου στην Σαλαμίνα».
 31. 480/1992 ΑΠ (Τμ. Ε'), Ελλ. Δνη 33 (1992) σελ. 1574, «Η προσηλυτίζουσα πεντηκοστιανή μητέρα».
 32. 1028/1993 ΣτΕ (ΟΛΟΜ), Το Σ 1993 σελ. 565, «Υπόθεση τριών μητροπολιτών».
 33. 1266/1993 ΑΠ, Ποιν. Χρ. 1993 σελ. 1017, «Διενέργεια προσηλυτισμού από αξιωματικούς της πολεμικής αεροπορίας στην αίρεση της Εκκλησίας της Πεντηκοστής».
 34. 183/1994 Πλημμ. Λαρ., Υπεράσπιση 1995 σελ. 1176, «Διανομή εντύπων με σκοπό τη διάδοση απόψεων δεν συνιστά το αδίκημα του προσηλυτισμού».
 35. 1979/1994 ΣτΕ (Τμ. Δ'), «Υπόθεση της Ελεύθερης Αποστολικής Εκκλησίας της Πεντηκοστής».
 36. 64/1997 Πλημμ. Μυτιλ., Ποιν. Χρ. 1999 σελ. 479, «Χριστιανός ορθόδοξος αρνείται να ορκιστεί επί του Ιερού Ευαγγελίου επικαλούμενος τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του».
 37. 2176/1998 ΣτΕ, ΝΟΜΟΣ-Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών, «Ωρες διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών των τάξεων Β' και Γ' Ενιαίου Λυκείου».
 38. 2601/1998 ΣτΕ, ΝοΒ 1999 σελ. 349, «Απαλλαγή από υποχρέωση κατομολόγησης, η οποία έχει τον χαρακτήρα θρησκευτικού όρκου, σε επιτυχόντα στις πτυχιακές εξετάσεις φοιτητή».
 39. 5208/2000 ΜΠρ Αθ., Το Σ 2000 σελ. 572, «Λογοτεχνικό βιβλίο που θεωρήθηκε ότι καθυβρίζει τη χριστιανική θρησκεία».
 40. 2723/2000 Πλημμ. Αθ., Ποιν. Χρ. 2000, σελ. 658, «Δεν αποτελεί προσηλυτισμό το γεγονός ότι ο κατηγορούμενος έσκισε μία φορά το βιβλίο των θρησκευτικών της ανήλικης χριστιανής και ότι της είπε πως η μουσουλμανική θρησκεία είναι καλύτερη».

41. 20/2001 ΑΠ (ΟΛΟΜ), ΝΟΜΟΣ-Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών, «Θέση σε λειτουργία ευκτήριου οίκου της βουδιστικής θρησκείας χωρίς την απαιτούμενη άδεια».
42. 2285/2001 ΣτΕ (ΟΛΟΜ), ΝΟΜΟΣ-Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών - Α' Δημοσίευση το 2001, «Κρίνεται ότι νόμιμα δεν περιλαμβάνεται η ένδειξη του θρησκευάτος στο Δελτίο Ταυτότητας.
43. 77Α/2002 ΑΠ, Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου 111/2002 σελ. 1465-1469, «Ζήτημα της μη αναγραφής του θρησκευάτος των μαθητών της στοιχειώδους και της μέσης εκπαίδευσης στο απολυτήριο δημοτικού, γυμνασίου και λυκείου. Ζήτημα απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών των μαθητών που οι γονείς τους δεν επιθυμούν να το παρακολουθήσουν».
44. ΠΕ ΣτΕ 347/2002 (Τμ. Ε'), Επεξεργασία σχεδίου Προεδρικού Διατάγματος, το οποίο προτείνεται από τον Υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων και τον Υφυπουργό Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης και στο άρθρο 3 του οποίου ορίζεται ότι «στα μονοθέσια, διθέσια και τριθέσια δημοτικά σχολεία τοποθετούνται πολίτες των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ενώσεως μόνον εφόσον είναι χριστιανοί ορθόδοξοι».
45. ΕΔΔΑ 6-4-2002, Ποιν. Δ/νη 2001, σελ. 41, «Υπόθεση Θλιμμένου», Παράλειψη διορισμού στο Σώμα Ορκωτών Λογιστών Μάρτυρα του Ιεχωβά λόγω της άρνησής του να εκτελέσει τη θητεία του ως άοπλος στρατιώτης, επικαλούμενος τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του.
46. 3885/2002 ΣτΕ (Τμ. Δ'), ΝοΒ 2003 σελ. 1515, «Εναλλακτική πολιτική, κοινωνική υπηρεσία των αντιρρησιών συνείδησης σύμφωνα με το Σύνταγμα, την ΕΣΔΑ και το Διεθνές Σύμφωνο για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα. Τεκμηριωμένη αντίρρηση συνείδησης».
47. 1411/2003 ΣτΕ (Τμ. Δ'), ΝΟΜΟΣ-Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών, «Άδεια ίδρυσης και λειτουργίας ευκτήριου οίκου των Χριστιανών Μαρτύρων του Ιεχωβά σε αίθουσα κτιρίου στο Γάζωρο νομού Σερρών».
48. 1433/2003 ΕΦ Θεσσαλ., Αρμ. 2003 σελ. 1439, «Μητέρα Μάρτυρας του Ιεχωβά. Άσκηση γονικής μέριμνας».
49. 1119/2004 ΣτΕ (Τμ. ΣΤ'), Α' Δημοσίευση ΝΟΜΟΣ-Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών, «Στρατιωτική θητεία. Αντιρρησίες συνείδησης. Οι διατάξεις των άρθρων 18 και 20 παρ. 1 του ν. 2510/1997 είναι σύμφωνες με το Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ»

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΕΔΔΑ

1. Υπόθεση Κοκκινάκη κατά Ελλάδος, 25/5/1993

2. Υπόθεση Λαρίσση και λοιπών κατά Ελλάδα, 24/2/1998